

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

26/2 (December/Aralık 2022), 803–822

Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi

A Hermeneutical Approach to the Holy Qur'ân in the Case of Surât al-Mâ'ûn

Şevket Kotan

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Theology,

Department of Qur'anic Exegesis

İstanbul/Türkiye

sevket.kotan@istanbul.edu.tr

orcid.org/0000-0002-6491-7235

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 15 August/Ağustos 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 07 December/Aralık 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa:** 803-822

Cite as/Atıf: Kotan, Şevket. "Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 803-822 <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>

Kotan, Şevket. "A Hermeneutical Approach to the Holy Qur'ân in the Case of Surât al-Mâ'ûn". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (December 2022), 803-822. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Şevket Kotan).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

A Hermeneutical Approach to the Holy Qur'ân in the Case of Sûrah al-Mâ'ûn

Abstract: Sûrah al-Mâ'ûn is one of the most debated sûras of the Holy Qur'ân. The dispute primarily is about whether the sûrah belongs to the Meccan or Medinan periods. Besides those who believe that the sûrah, which consists of seven verses, was revealed at Medina entirely, some mufassirs think that three verses of the sûra were revealed at Mecca and the remaining verses at Medina. Behind the disagreements are diverse riwâyats transmitted from the Şahâba. Furthermore, various arguments have been made about the meaning of such words as *sahûn* and *mâ'ûn* in the sûrah; and there are strong disagreements about the identity of the people mentioned in the sûrah. This study tries to understand the dispute by focusing on its historical background rather than reconciling these contradicting riwâyât. To this aim, the data that constitutes the basis of the disagreements will be analyzed to make it more comprehensible. This methodology is utilized to demonstrate an example of the Qur'anic hermeneutics. Here, our objective is to emphasize the significance of the comprehensive approach to the Qur'anic tafsîr in general. As a matter of fact, such an endeavor will reveal that we need a new point of view not only for the Sûrah al-Mâ'ûn but for any problem faced in the field of Qur'anic tafsîr. The present study argues that this is the original point of view of the first generation, a point of view historical distance made obliterated. The most crucial disagreement in the sûrah is over the meaning of verses 4-6 "So woe to those who pray (*muşallîn*), but are heedless of their şalât, those who perform only to show off (*yurâûn*)". Therefore, the present study focuses on the disagreements on these verses. According to different accounts of the circumstances of revelation of these verses, this sûrah was revealed about some polytheists in the Meccan period. Among them, al-'Aş bin Vâil's name stands out. However, the narrations about the expressions *muşallîn* and *yurâûn* in the sûrah have led to the emergence of the opinion that the later part of the sûrah was revealed in Medina. For, according to these narrations, *muşallîn* here describes those who perform şalât, and *yurâûn* describes *munâfiqûn*. In this case, the people in question in the verses are the *munâfiqûn* of Medina who are heedless and perform their şalât for hypocrisy. Among the companions from whom these narrations transmitted, the names of Ibn 'Abbâs and Qatâda stand out. Therefore, some mufassirs thought that the second part of the sûrah was revealed in Medina. However, the narrations stating that the sûrah was revealed in Mecca were also transmitted from these two companions. It is even narrated from Ibn 'Abbâs that the entire sûrah had been revealed in Mecca. Thus, some early mufassirs endorsed this opinion. Those who say that the people who are described in the aforementioned verses are some of the Meccan polytheists have also associated the expression *muşallîn* with the concepts of *mukâ'* and *taşdiyya'* mentioned in al-Anfâl 8/35. According to the narrations regarding the verse "Their şalâh at the Kaaba was nothing but whistling and clapping" the polytheists were worshiping in the Kaaba by whistling and clapping. This is the şalâh condemned in Sûrah al-Mâ'ûn. However, when we look at the background of the related narrations, it is clear that this conflict stems from the hadiths of the Prophet. Because, when the Prophet was asked about the identity of those described in these verses in the Medina period, on one occasion he said that they were *munâfiqûn* and those who postpone their şalâts. Şahâba and Tâbi'ûn scholars, notably Ibn 'Abbâs, said these were *munâfiqûn*. The fact that Şahâba and Tâbi'ûn scholars interpreted the verses in terms of the hadiths of the Prophet on the incident in Medina, led to the emergence of the opinion that these verses were revealed in Medina. It resulted in the emergence of disagreements about the place of revelation of the verses, which constitute the second part of the sûrah, and the identity of the people condemned. However, one can argue that the hadiths of the Prophet Muhammad merely point out that some of the facts mentioned in the sûrah are in the semantic field, not that these verses were revealed in Medina. Therefore, instead of viewing the differences in the narrations as inconsistencies, it is more appropriate to consider that the new problems have been included by Prophet Muhammad in the scope of the semantics of the verses that were revealed earlier. Thus, Prophet Muhammad set an example for the interpretation of the Qur'ân by including the *munâfiqûn* of Medina and the people who wasted their şalâts by delaying them, into the scope of the verses that were revealed about some polytheists who were heedless and who performed their şalâts with hypocrisy in the Meccan period. Thus, he confirmed that the verses cannot be assigned to the people who caused them to be revealed and should not be limited to the times and places where they were revealed.

Keywords: Tafsîr, Hermeneutics, Asbâb al-Nuzûl (Circumstances of Revelation), Historicity, Sûrah al-Mâ'ûn.

Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi

Öz: Maûn sûresi etrafında pek çok ihtilafın bulunduğu sûrelerden biridir. Öncelikle sûrenin Mekki-Medenîliği konusunda bir ihtilaf bulunmaktadır. Yedi âyetten müteşekkil olan sûrenin tamamının Mekke'de indiği görüşünde olanların yanında, ilk üç âyetinin Mekke'de, geri kalanının Medine'de indiği görüşünde olan müfessirler de vardır. İhtilafların arkasında sahabeden gelen farklı rivâyetlerin olduğu görülmektedir. Ayrıca sûrede geçen *sâhûn* ve *maûn* gibi sözcüklerin anlamı konusunda farklı görüşler olduğu gibi sûrede kendilerinden bahsedilenlerin kimler oldukları konusunda da ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu ihtilafları çözmeye çalışmak yerine tarihsel arka planına odaklanılarak onların anlaşılması denenecektir. Bununla ihtilaflara

zemin teşkil eden veriler analiz edilerek anlaşılır hale getirilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmanın sûredeki ihtilafları çözmek yerine onları anlamaya odaklanmasının nedeni, Kur'ân hermenötiğine dair bir örnek ortaya koymaktır. Bu örnekle, genel manada Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsirinde anlamacı yaklaşımın önemi vurgulanmış olacaktır. Nitekim bu deneme sonucunda sadece Maûn sûresinde değil, genel manada Kur'ân tefsirinde karşılaşılan sorunlar için farklı bir bakış açısına ihtiyaç duyulduğu görülecektir. Bunun, tarihin bize unutturduğu ilk neslin özgün bakış açısı olduğu söylenebilir. Sûrede daha çok, “*Vay o namaz kılanların haline ki, onlar namazlarından gaflet içerisinde diler ve onlar riyakârlık yapıyorlar.*” meâlindeki 4-6. âyetler üzerinde ihtilaf edilmiştir. Bu nedenle çalışmada daha ziyade bu âyetlerdeki ihtilaf üzerinde durulmuştur. Kaynaklarımızda sebep-i nüzûlüne ilişkin aktarılan farklı rivâyetlere göre bu sûre, Mekke döneminde bazı müşrikler hakkında indirilmiştir. Bunlardan özellikle As b. Vâil'in ismi öne çıkmaktadır. Fakat bu âyetlerde geçen *musallin* ve *yuraûn* ifadelerine ilişkin rivâyetler, sûrenin bu âyetlerden sonraki kısmının Medine'de indirildiği şeklindeki görüşlerin doğmasına neden olmuştur. Çünkü bu rivâyetlere göre, buradaki *musallîn*, namaz kılanları ve *yuraûn* ise münafıkları nitelendirir. Bu durumda âyetlerdeki söz konusu kimseler, namazlarını riya için kılan gaflet içerisindeki Medine münafıklarıdır. Bu rivâyetlerin kendilerinden aktarıldığı kimselere bakıldığında, özellikle İbn Abbâs ile Katâde'nin isimleri öne çıkmaktadır. Bu nedenle bazı müfessirler sûrenin ikinci kısmının Medine'de indirildiğini düşünmüşlerdir. Halbuki sûrenin Mekke'de indirildiğine ilişkin rivâyetler de bu iki şahsiyetten aktarılmıştır. Hatta İbn Abbas'dan sûrenin tamamının Mekke'de indirildiği de rivâyet edilmiştir. Nitekim bazı erken dönem müfessirleri de aynı görüştedirler. Söz konusu âyetlerde nitelenenlerin Mekke müşriklerinden bazı kimseler olduğunu söyleyenler de *musallîn* ifadesi ile el-Enfal 8/35 de geçen *muka* ve *tasdiye* kavramlarını ilişkilendirmişlerdir. “*Onların Beyt'in yanındaki salâtları ıslık çalmak ve el çırpıktan ibarettir.*” meâlindeki bu âyete ilişkin rivâyetlere göre, müşrikler namaz diye Ka'be'de ıslık çalıp el çırparak ibadet yapıyorlardı. Maûn sûresinde kınanan namaz da budur. Oysa ilgili rivâyetlerin arka planına bakıldığında bu ihtilafın Hz. Peygamber'den gelen hadislerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çünkü Medine döneminde bu âyetlerde nitelenenlerin kimliği Hz. Peygamber'e sorulduğunda, o bir seferinde bunların münafıklar, diğerinde ise namazını geciktirerek kılanlar olduğunu söylemiştir. Başta İbn Abbas olmak üzere sahabe ve tabiûn alimleri de bunların münafıklar olduğunu söylemişlerdir. İşte sahabe ve tabiûn alimlerinin Hz. Peygamber'in hadislerine dayanarak âyetleri Medine'deki bir olgu ile tefsir etmeleri, bu âyetlerin Medine'de indiğine dair görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu da sûrenin ikinci kısmını teşkil eden bu âyetlerin nüzûl yeri ve kendilerinden söz edilen kimselerin kimliği konusunda ihtilafların doğmasıyla sonuçlanmıştır. Halbuki Hz. Peygamber'in hadisleri, bu âyetlerin Medine'de indiğini bildirmek yerine buradaki bazı olguların da onların anlam alanına girdiğini açıklıyor. Bu nedenle ilgili rivâyetlerdeki farklılığı ihtilaf olarak görmek yerine Hz. Peygamber'in yeni sorunları daha önce nazil olan âyetlerin anlam alanına dahil etmesi şeklinde anlamak daha isabetli görünmektedir. Bununla Hz. Peygamber, Mekke döneminde namazını riya ile kılan gaflet içerisindeki bazı müşrikler hakkında inen âyetlerin şümulüne Medine münafıklarının ve namazını geciktirerek zayıf eden kimseleri de alarak Kur'ân'ın teviline dair bir örneklik ortaya koymuştur. Böylece âyetlerin, nüzûle sebep olan şahıslara tahsis edilemeyeceğini ve indiği zaman ve mekanla sınırlanmaması gerektiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hermenötik, Esbâb-ı Nüzûl, Tarihsellik, Maûn Sûresi.

Giriş

Maûn sûresinin nüzûl sebebi ve yeri ile sûrede namazlarını gaflet ve riya ile kıldıkları için kınananların kimlikleri konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu görüş farklılıkları, sûrenin Mekke'de nâzil olmasına rağmen namazda riyakârlık dolayımında nifak konusuna değinmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira sûrenin Mekke'de nâzil olduğu kabul edildiğinde, müşrikleri kastettiğini de kabul etmek gerekiyor. Oysa İslam öncesi müşrik Arapların namaz kılmadıkları kanaati hakimdir. Diğer taraftan riyakârlıkla nitelenen kimselerin Mekke'de Müslümanlardan veya müşriklerden kimseler oldukları tasavvur edilmemektedir. Çünkü müşrikler namaz kılmıyorlardı, dolayısıyla riyakârlık yapmalarını gerektiren bir durum yoktu. Mekke'de Müslüman olmaya cesaret eden sahabeden bazı kimselerin namazlarında gösterişe kaçmaları ise düşünülemez. Dolayısıyla görünürde bir taraftan sûrenin Mekkî olduğuna ilişkin sağlam rivâyetler ve genel bir kabul vardır; diğer taraftan Mekke'de bu tabirlerle nitelenebilecek kimselerin bulunması imkânsız görülmektedir. Zira münafıklık Medine dönemine ait tarihsel bir olgudur. Böylece sûrenin Mekke'de, Medine'de ve hem Mekke hem de Medine'de nâzil olması muhtemel görülmüştür.

Bu çalışmanın amacı mezkûr sorunu çözmekten ziyade buradaki karmaşık durumu anlaşılır hale getirmektir. Bunun için aynı konuda yapılan çalışmalardan¹ farklı olarak ihtilafın arka planına odaklanılarak hermenötik bir yaklaşımla sorunun anlaşılması

¹ bk. Sıddık Baysal, “Mekkî-Medenî Olgusunun Kur'ân Lafız ve İbarelerinin Anlam ve Delaletlerini Belirleyiciliği: 107/Mâûn Sûresi Örneği”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 23-58; Ali Kaya, “İç Bütünlük Açısından Mâûn Sûresi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (Bahar 2020),

denenecektir. Burada hermenötik yaklaşım ifadesiyle, bir yöntem değil bir bilince ve farkındalığa işaret edildiğini belirtmek gerekir. Hermenötiğin bir bilinç olarak görülmesi, bir yöntemden beklenen epistemolojik nesnelciliğe karşılık vermeyeceği anlamına gelir. Nitekim hermenötiğin tefsirden ayrıldığı nokta da burasıdır. İşte bu çalışmada hermenötik bilinç diri tutularak müfessirleri tereddüde düşürüp aralarında görüş farklılıklarının doğmasına neden olan hususları anlaşılır hale getiren bir hikâye yazılacak ve sûrenin tefsirine katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Bunun için bazı öncüllerden hareket edilecektir. Bu öncüllerden biri, Kur'ân'ın nüzûl ortamı ve vahyin muhatap aldığı Arap toplumunun temel karakteristiklerinin anlaşılması, diğeri, anlamı risâlet tarihi içerisinde ortaya çıkan Kur'ân'ın hitap özelliklerinin gözetilmesi, bir başkası da kurgusal ile tarihsel olan arasındaki dengenin kurulması olacaktır. Zira hermenötiğin temellerinden olan tarih bilinci, aynı zamanda tarih yazımının kaçınılmaz olarak geçmiş üzerinden gerçekleştirilen bir inşa olduğunun bilincidir. Bu bakımdan tarihsel bilinç, tarihsel hadiselerin anlamayı yönlendirmedeki fonksiyonu yanında sorunu anlamaya çalışan öznenin öznel koşulları ve önyargılarının da göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Kur'ân'ın özgün anlamının belirmesi için onun nüzûl ortamı ve tarihine ilişkin verileri irdeleme, soruşturma ve anlama çalışması olacaktır.

1. Sûrenin Nüzûl Bilgisi

Müfessirlerin ekseriyeti, bu sûrenin Mekke'de olduğu görüşündedirler. Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), Mekke'de, Âs b. Vâil ve Hübeyle b. Ebî Vehb hakkında indiğini aktarırken,² Vâhidî, (öl. 468/1075), Âs b. Vâil ve Ebû Süfyân hakkında indiğine ilişkin iki rivâyet aktarmaktadır.³ Mâverdî de (öl. 450/1058) sûrenin Atâ b. Dinâr ve Câbir b. Yezîd'e göre Mekke, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre Medine olduğunu bildirmekle birlikte, Mukâtil, Kelbî, Suddî, Dahhâk ve İbn Cüreyc'e dayanarak, Mekke'de Âs b. Vâil, Velîd b. Muğîre, Ebû Cehil, Amr b. Âid ve Ebû Süfyân şeklinde beş şahıs hakkında indiğine ilişkin rivâyetleri aktarmaktadır.⁴ Erken dönem müfessirlerinden Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (öl. 280/893) de sûrenin tamamının Mekke'de nâzil olduğu görüşündedir.⁵ İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1299) ise Cumhur'a göre Mekke, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre ise Medine olduğuna dair iki kavil aktarmakta, ayrıca yarısının Mekke'de diğer yarısının Medine'de indirildiğine ilişkin Hibetullâh ed-Darîr'den bir görüş nakletmektedir.⁶ Fahrüddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ise yukarıda geçen İbn Cüreyc, Mukâtil, Mâverdî ve Süddî'den gelen Mekke rivâyetleriyle birlikte İbn Abbâs'ın, sûrenin cimri ve riyâkâr bir münafık hakkında indiğine ilişkin rivâyetini de zikretmektedir.⁷ İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), sûrenin nüzûlü konusunda ihtilaf bulunduğunu, İbn Abbâs'a göre Medine'de, Mukâtil, Mücâhid ve bir cemaate göre ise de Mekke'de indiğini söylemekte, ilk âyetlerinin Mekke'de, diğerlerinin Medine'de inmiş olabileceğini de ifade etmektedir. Ona göre sûrenin hakkında indiği olay Mekke'de geçmiş olup kıyamet gününü yalanlayan Âs b. Vâil ve diğer bazı kimseler hakkındadır. Münafıklardan söz edildiğinden kalanı Medine'de inmiş olabilir.⁸ Zemahşerî (öl. 538/1144) de, sûrenin ilk üç âyetinin Mekke, sonrakilerin Medine olduğuna görüşündedir.⁹ İbn Kesîr'e (öl. 774/1373) göre de sûre Mekke'dir.¹⁰

Görüldüğü gibi sûrenin Medine olduğuna ilişkin rivâyet İbn Abbâs ve Katâde'ye dayandırılmaktadır. Fakat Mekke olduğuna ilişkin rivâyetler de onlardan aktarılmıştır. Mesela Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) İbn Abbâs'tan rivâyetle derlediği tefsirde sûrenin tamamının Mekke'de indirildiği rivâyet edilmektedir.¹¹ Bu görüşte olanlardan birinin de Huvvârî olduğu biraz önce geçmişti. Suyûtî

191-234; Kutbettin İkinci, *Mâûn Sûresi Tefsiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Mesut Okumuş, "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da "Salât" Kavramı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2004), 21-27; Mehmet Yaşar, "Enfâl 35. Âyeti Çerçevesinde Câhiliye'de Mukâ, Tasdiye ve Salât", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (Bahar 2017), 173-206.

² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şihâte (Beyrût: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 4/471.

³ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zeğlûl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 493.

⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nuket ve'l-'uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*, thk. es-Seyyîd b. Abdumaksûd b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/350.

⁵ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillahi'l-Azîz*, thk. Bâlhâc b. Sa'îd Şerîfî (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 4/537.

⁶ Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî Muhammed el-Cevzî el-Kureşî el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmî - Dâru İbn Hazm, 2002), 1594.

⁷ Muhammed er-Râzî Fahrüddîn b. el-Allâme Dîyâuddîn Umar, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 32/111-112.

⁸ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Kaçar (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008), 17/337.

⁹ Ebu'l-Kasim Cârullâh Mahmûd b. Umar ez-Zemahşerî el-Havârizmî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakaiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Halil Me'mûn Şeyhâ (Şîhâ) (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 1223.

¹⁰ İmâduddîn Ebî'l-Fidâ İsmâ'il b. Kesîr ed-Dîmaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyîd Muhammed vd. (Kahire: Muessesetu Kurtuba, 2000), 14/468.

¹¹ Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîr İbn Abbâs* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 660.

(öl. 911/1505) de İbn Merdûye'ye dayanarak İbn Abbâs ve Abdullâh b. Zübeyr'den sûrenin Mekke'de indirildiğini aktarmaktadır.¹² Tefsirlerde İbn Abbâs'tan, birinci âyetin tefsirine dair aktarılan görüş de bunu desteklemektedir. Ondan, *dinî yalanlayanlar* ifadesi, 1- Allah'ın hükmünü yalanlayanlar ve 2- kıyameti, yeniden dirilmeyi, hesabı ve ahireti inkâr edenler şeklinde iki farklı görüş aktarılmıştır.¹³ Buna göre birinci görüş sûrenin Medenî olduğunu ihsas ettiriyorsa da ikincisi onun Mekki olduğunu göstermektedir. Bu verilere göre, İbn Abbâs'tan biri sûrenin Mekki, diğeri de Medenî olduğuna ilişkin iki farklı rivâyet gelmiştir. Bunu Kurtubî (öl. 671/1273) ve Âlûsî (öl. 1280/1854) de açıkça ifade etmektedirler.¹⁴ Aynı durum Katâde için de geçerlidir. Zira sûrenin Mekki olduğu görüşündeki Ebû'l-Leys Semerkandî (öl. 373/983), sûrenin kıyameti inkâr eden kâfirler hakkında indirildiğini söylerken Vehb b. Ayl rivâyetini Katâde'ye dayandırmıştır. Buradan, Katâde'den de sûrenin Mekke kâfirleri hakkında indiğine ilişkin bir rivâyetin geldiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Fakat sûre Mekki kabul edilse de tümünün Mekki olduğu ihtilafıdır.

Yukarıda sözü edilen müfessirlerle bakıldığında, İbn Abbâs'a dayandırılan görüşlerden biri hariç ilk üç âyetin Mekke'deki bazı şahıslar hakkında indiği konusunda ittifak olduğu görülmektedir. Hesap gününe inanmayan, yetim ve düşkünlerin haklarını gözetmeyip haklarına tecavüz eden bu şahısların kimlikleri yukarıda geçmişti. Yukarıda isimleri geçen müfessirlerin tamamına yakını eserlerinin yukarıda dipnot olarak belirttiğimiz yerlerinde bu görüşlerini ifade etmektedirler. Fakat görüldüğü gibi bazı müfessirler sûrenin Mekki olmakla birlikte ikinci kısmının Medenî olduğu kanaatinde iken, bazıları tümüyle Mekke'de indiği kanaatinde. Aslında sûrenin muhteva ve üslubu, bütünüyle Mekke'de indirildiğini göstermektedir. Nitekim üslup bakımından Mekki özellikler taşıyan bu sûrenin işlediği konu da diğer birçok Mekki sûrede geçen konuyla aynıdır: Din gününü yalanlamak, yetimin yoksulun hakkına riâyet etmemek, onları gözetmeyip itip kakmak, başta namaz olmak üzere Allah için yapılması gereken ibâdetleri amacından saptırmak, gaflet içerisinde olmak ve hayra engel olmak. Nitekim Mekke'de ilk sıralarda indirilen Kalem sûresinde de bu hususlar benzer şekilde işlenmektedir.

Kalem sûresinin farklı âyetlerinde¹⁶ yalanlayanlardan, hayra mâni olanlardan, fakir fukarayı gözetmeyip onlardan esirgeyen gaflet içerisindeki varlıklılardan ve namaza çağrıldıklarında buna yanaşmayanlardan bahsedilmektedir. Oysa bunlar, Allah indinde daha sahîh ve makbul bir dinî inanışa sahip olduklarını ve Allah'ın kendilerinden razı olduğunu, cennete gideceklerini, buna karşılık Hz. Peygamber ve arkadaşlarının saptıklarını ileri sürüyorlardı. Sûrede Yüce Allah, müşriklerin Hz. Peygamberle yaptıkları dinî tartışmalarda ileri sürdükleri benzer iddialarını söz konusu ederek, ellerinde kendilerine verilmiş bir kitap var da orada cennete gidecekleri mi yazıyor, bu konuda kendilerine bir güvence mi verilmiş veya kıyamete kadar neye hükmederlerse onun gerçekleşeceğini garanti eden bir söz mü almışlar da cennete gideceklerini ileri sürüyorlar, şeklinde sorular sorarak bu iddialarını reddetmektedir.¹⁷ İbn Atiyye, Şabî, İbrâhîm et-Temîmî ve İbn Cübeyr gibi müfessirlerin burada geçen secde sözcüğüne namaz manası verdiklerini nakletmektedir.¹⁸

Müddessir sûresinin bir pasajı ise neredeyse Maûn sûresiyle aynıdır. Bu sefer konu ahiretteki bir sahnede geçmektedir. Bu sahnede cehennemliklerin oraya düşmelerinin sebebi, namazını riyâ ile kılmaları yerine kılmamaları, miskine yedirmemeleri, gaflete dalmaları ve ceza gününü yalanlamalarıdır.¹⁹ İbn Atiyye burada geçen salât sözcüğünü ihtilaf zikretmeden farz kılınan namaz manasında anlamıştır.²⁰ Daha önce nâzil olan Kalem ve Müddessir sûrelerinde namaz kılmaya yanaşmayan kimselerden bahsedilirken sonra nâzil olan Maûn sûresinde namazını gösteriş için kılanlardan bahsedilmesi dikkat çekmektedir. Belki de gözlenen bu aşamalar, daha önce namaz kılmayan veya kılsa bile gösterişe kaçmayan bazı kimselerin Hz. Peygamberle aralarındaki dinî tartışmalardan sonra²¹ onu görünür kılmaya ihtiyaç duymalarıyla açıklanabilir. Mâtürîdî'nin deyimiyle, onlar sanemlerine yönelerek gösterişli bir şekilde namaz kılıyor ve huşu ile namaz kıldıklarını insanların görmelerini istiyorlardı. Bunu insanları Hz.

¹² Abdurrahmân b. Kemâl Celâluddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi tefsiri bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011), 8/641.

¹³ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, 660.

¹⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farah el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelusî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân: Tefsîru'l-Kurtubî*, thk. Abdurrahmân b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2006), 22/509.

¹⁵ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî: el-Bahru'l-'ulûm*, thk. Şeyh Alî Muhammed Muavvad vd. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/518.

¹⁶ el-Kalem 68/8-43.

¹⁷ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, 610-611.

¹⁸ İbn Atiyye, Ebû'l-Muhammed Abdulhak b. Ğâlib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdusselâm Abdussâfi Muhammed. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 8/380.

¹⁹ el-Müddessir 74/43-46.

²⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 8/465.

²¹ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, 611.

Peygamber'in davetine kapılmaktan engellemek için yapıyorlardı.²² Bazı tâbiûn imâmları ve müfessirlerin dikkat çektikleri bir husus da sûrenin tümüyle Mekke'de nâzil olduğunu göstermektedir. Bu müfessirlere göre üçüncü âyetten sonraki âyete *fe* harfiyle başlanmış olması Mekke'de nâzil olduğunun bir kanıtıdır. Zîra Arap diline göre bir cümlenin *fe* harfi ile başlanmış olması, müteakip cümlenin öncesindeki devamı olduğunu ve sonra gelen eylemin öncekinin hemen arkasından geldiğini göstermektedir.²³ Maûn sûresinin tümüyle Mekke'de indiğini gösteren diğer bir kanıt da müfessirlerin sahabe ve tâbiûndan aktardıkları ve sûrenin ya tümüyle Mekke'de indiğini ya da ikinci kısmını da içerecek şekilde sebep-i nüzûl hadiselerinin Mekke ile ilişkili olduğunu gösteren verilerdir. Daha önce el-Huvvârî'nin sûrenin tümüyle Mekke'de olduğuna ilişkin kaydını ve İbn Abbâs'ın sûrenin Mekke'de olduğuna ilişkin görüşünü aktarmıştık. Aynı şekilde İbn Merdûyye (öl. 410/1020) de istisna yapmadan İbn Abbâs'a göre Maûn sûresinin Mekke'de nâzil olduğunu açık bir ifadeyle nakletmektedir. Suyûtî, buna ilaveten İbn Merdûyye'nin İbn Zübeyr'e ilişkin tahrîcini de aktararak onun da aynı görüşte olduğunu belirtmektedir.²⁴

Diğer taraftan İbn Abbâs'dan sûrenin Medine'de indiğine ilişkin aktarılan bu açıklıkta bir rivâyet de yoktur. Bazı tefsirlerde, senet zinciri olmaksızın *İbn Abbâs'dan bir kavle göre, İbn Abbâs'ın dediğine göre Medenîdir*, şeklinde ifadeler vardır.²⁵ Nitekim Mâtürîdî, namazı eleştirilenlerin münafıklar gibi müşrikler de olabileceğini söyleyerek iki görüşe de ihtimal vermekte ve müşriklerin namaz kıldığını açıkça ifade etmektedir.²⁶ Muhtemelen bu görüş, İbn Abbâs'ın, namazlarını gösterişle kılanları, gösteriş yaparak namaz kılan münafıklar olarak tefsir etmesi, daha sonra da bu tefsirinin Medine münafıklarına hamledilmesiyle ortaya çıkmıştır. Nitekim ona ait rivâyetlerde bunların Medine münafıkları olduğuna ilişkin bir açıklama yoktur. O, meşhur tefsirlerin hemen hepsine yansıdığı gibi âyeti umumileştirerek, bu kimseleri, Allah'ın hükmünü yalanlayan, yetimin hakkını vermeyen insanlarla olduğunda riyâ katarak namaz kılan,²⁷ olmadıklarında terk eden ve fukaradan âriyet cinsinden şeyleri dahi meneden münafıklar şeklinde tarif etmiştir.²⁸ Ona göre *maun* kelimesinin manası da budur.²⁹ Fakat özellikle Dahhâk'dan (öl. 11/632) gelen bir rivâyette İbn Abbâs'ın, bu sûrenin "münafıklardan bir adam hakkında indi." demiş olması da dikkat çekicidir.³⁰ İbn Atiyye'ye (öl. 541/1147) göre de sûre ihtilafsız Mekke'dir. O, Sa'lebî'nin Medenî olduğuna ilişkin görüşüne işaret etmekle birlikte bu kanaattedir. Nitekim namazla ilgili kısmının tefsirini yaparken Mekke ile ilişkili iki farklı sebep-i nüzûl zikretmektedir. Birine göre bunlar Müslüman görünmekle birlikte İslâm'ı kendi içlerine sindiremeyen, miskinlere kaba davranan Mekke'deki bazı kimselerdir. Muhtemelen bazen Müslümanlarla birlikte namaz da kıyorlardı. İkincisi sebep ise Ebû Süfyân hakkında indiğine ilişkin İbn Cüreyc'in görüşüdür. Buna göre sûre, onun hayır işlerken fakir fukaraya hor davranması ve riyâkârlık yapması üzerine nâzil olmuştur.³¹ Görüldüğü kadarıyla sadece Ebû Hayyân (öl. 745/1344) ile İbn Cüzey (öl. 741/1340), Medine münafıklarının ve onların lideri Abdullâh b. Übey'nin ismini zikretmektedirler.³² Diğer müfessirler ise genel bir nifak halinden bahsetmektedirler.

1.1. Sûredeki İhtilafın Temel Nedenleri

Sûre hakkındaki farklı rivâyet, kavil ve görüşler göz önüne alınınca, ilk bakışta ihtilafın birbiriyle uyuşmayan farklı rivâyetlerden kaynaklandığı zannedilmektedir. Ancak incelendiğinde, bu ihtilafın, aslında ilgili rivâyetlerin de kaynağı olan daha temel nedenlere dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim müfessirlerin İbn Abbâs ve Katâde'ye dayandırılan görüşlerini esas almakla birlikte sûrenin Mekke'de olduğuna ilişkin görüşlerini alıp diğer rivâyetlerini neden zayıf görmedikleri de önemlidir. Halbuki İbn Abbâs ve Katâde'nin sûrenin Mekke'de olduğuna ilişkin görüşleri, ekseriyete ait diğer rivâyetlerle uyumludur. Kaldı ki müfessirler, bu

²² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/68.

²³ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 32/114; Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8/538; Taberî, *Mecme'u'l-beyân*, 4/351.

²⁴ Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 15/685.

²⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8/517; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/65.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/69.

²⁷ Alî b. Ebî Talha, *Tefsîru İbn Abbâs*, thk. Râşid Abdulmunim er-Recâl (Beyrût: Müessesetu Kutubi's-sekafiyye, 1991), 541.

²⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 24/657.

²⁹ İbn Ebî Hâtim Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm mesneden an Resûlillâh (s) ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Esad Muhammed et-Tayyîb (er-Riyâd: Mektebe Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997), 3468; Huvvârî, *Tefsîr*, 4/537.

³⁰ Kurtubî, *el-Câmi*, 22/510.

³¹ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 8/695.

³² Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrul-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 10/552; Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 2/615-616.

rivâyetleri sadece aktarmamış, bunlardan fikhî ve kelâmî sonuçlar çıkarmışlardır.³³ İlgili rivâyetlerden anlayabildiğimiz kadarıyla bu ihtilaf konularının arkasında iki temel neden bulunmaktadır: Bunlardan ilki, Hz. Peygamber'den gelen hadislerdir ki yeri geldikçe bu hadislerin rolü üzerinde durulacaktır. Diğeri de müfessirlerde Mekke müşriklerinin namaz ibadetini bilmediklerine ilişkin önyargı ile *münafık* kelimesinin Medine'de kavramsallaşmasıyla oluşan şuur altıdır.

1.2. İlgili Hadisler ve Sahâbî Kavilleri

Yukarıda bu sûreye ilişkin Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerden söz edilmişti. Bunlardan ilki, Ebû Berze'nin, "Bu âyet nâzil olunca Hz. Peygamber, "Allahu Ekber! Bu âyetin indirilmesi, sizden her birinize bütün dünyanın tamamı kadar verilmesinden daha hayırlıdır. Bu kimse odur ki namaz kılar fakat namazından hayır ummaz, terk ettiğinde de rabbinden korkmaz, dedi." şeklindeki rivâyetidir.³⁴ İkincisi, Sad b. Ebî Vakkâs'tan (öl. 55/675) gelen rivâyettir. Sad, "Nebi'ye (as)', "Onlar ki namazlarından gaflet içerisindedirler." âyetini sordum. Nebi (as), "Onlar namazlarını vaktinde kılmayıp geciktirenlerdir." buyurdu, demektedir.³⁵ Üçüncüsü ise İbn Kesîr'in *Sahîhayn*'a dayandırdığı hadistir. Hz. Peygamber, üç kere tekrar ederek, âyette kastedilen namazın münâfiğin namazı olduğunu söylemiş ve "Bu kişi oturur şeytanın iki boynuzuna gelene kadar güneşi bekler, sonra kalkar namazını dört kez gagalar gibi kılar ve çok az zikreder." buyurmuştur."³⁶ Bu üç hadiste de Hz. Peygamber, sûrenin 4-6. âyetlerinde geçen *sâhûn* ve *yurâûn* kelimelerinin tefsirini yapmakta, burada kendilerinden söz edilen kimselerin kimliklerine ilişkin beyanda bulunmaktadır. Fakat dikkat edilirse her bir hadise göre âyette kastedilen kimseler farklıdır. Anlaşıldığı kadarıyla ilk rivâyette müşriklere, ikincisinde Medine'de namazında üşengeçlik yapan Müminlere, üçüncüsünde ise münafıklara göndermede bulunmaktadır. İbn Zeyd'den gelen, "Onlar namaz kıyıyorlar, fakat namaz onların şanından değildir." rivâyeti de üçüncü hadisin münafıklara ilişkin olduğunu düşündürmektedir.³⁷

Dikkat çeken diğeri bir husus ise bu hadislerde, âyetin belli bir şahıs ya da şahıslar yerine herhangi bir zamanda rastlanabilecek olan ve namazını riyâ ve gafletle kılan farklı tiplerle tefsir edilmesidir. Belli ki Hz. Peygamber, bu tebyîni ile Mekke'de hususen nâzil olan bu âyetin mesajını umumîleştirerek hem mesajı âlemşümûl kılmış hem de Medine vasatındaki bazı somut durumlara göndermede bulunarak Müslümanlara namaz konusunu ciddi tutmaları gerektiğini anlatmıştır. İbn Abbâs ve Katâde de sûrenin ikinci kısmındaki lafzın münafıklara ilişkin olduğunu söylerlerken aslında Hz. Peygamber'in Medine şartlarında yapmış olduğu te'vili aktarmaktadırlar. Zira bu hadislerinde Hz. Peygamber, bu sûredeki tiplerle münafıklar ve namaz konusunda gevşek davranan Müminler arasında bir irtibat kurmaktadır. Fakat sûrenin Medine'de indiğine ilişkin görüşler konusunda durum farklıdır. İbn Abbâs ile Katâde'ye dayandırılan bu görüşleri, müfessirlerin *musallîn* kelimesini münafıklarla tefsir etmeleriyle açıklamak mümkündür. Nifak olgusuyla Medine arasındaki bilinen ilişki, bazı râvîleri inzâlin de Medine'de vaki olduğu yorumuna götürmüş olmalıdır. Muhtemelen İbn Abbâs ve Katâde, kendilerine Medine vasatında sûre hakkında soru sorulduğunda, Medine'deki münafıkların uygulamalarıyla örtüşen âyetlerini Nebî'nin (as) beyanındaki sünnetine uyarak o somut olaylarda yeniden tezahür ettirmişlerdir. Bu da âyetlerin münafıklar hakkında indiği ve daha sonra da sûrenin Medine'de nâzil olduğu gibi yanılığara neden olmuştur. Zira sahabe ve tâbiûnun, yeni ortaya çıkan bir olayla daha önce inmiş olan bir âyetin arasında anlamsal bir bağ kurduklarında, bu olayı âyetin sebebi nüzûlü olarak değerlendirmişlerdir.³⁸

1.3. Müfessirlerin İhtilaf Sebepleri

Taberî, tefsirinde nüzûle ilgili ihtilaflar üzerinde durmamış, sûrenin Mekkî oluşunu göz ardı etmemekle birlikte Hz. Peygamber'in hadisleriyle İbn Abbâs ve Katâde'den gelen rivâyetleri dikkate alan toparlayıcı bir yoruma gitmiştir. 4. âyete gelene kadar Mekkî-Medenî tartışmasına girmeden yorumda orta bir yolu tercih etmiş, bu âyete gelince de Hz. Peygamber'in hadislerinden mülhem manayı ve İbn Abbâs'tan rivâyet edilen görüşü esas almıştır. Bundan olmalı ki Taberî'ye göre *feveylun li'l-musallîn* ile kastedilenler, namazda Allah'ı gözetmeyen münafık kimselerdir. Ancak onun burada Medine münafıklarını kastettiğine dair bir işaret yoktur. Ona göre *sâhûn* ise, vaktini boş işlerle harcayıp namazdan gafil olanlar, namazı ciddiye almayı oyalanarak başka şeylerle meşgul olmayı tercih edenler ve bazen kılmayan bazen de vaktini kaçırarak namazı zayi edenlerdir. Sonra da "Resûlullah'tan

³³ Baysal, "Mekkî-Medenî", 23-58

³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/664; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3468.

³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/663.

³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 14/468-469.

³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/663.

³⁸ bk. Ahmed Nedim Serinsu, "Kur'an'ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım", 1. *Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 193.

rivâyet edilen şu iki haber de bizim bu konudaki düşüncemizin doğruluğunu teyit etmektedir.” diyerek yukarıda kendisinden aktarılan iki hadisi zikretmiştir.³⁹ Yukarıda geçtiği gibi diğer müfessirler de Taberî'yi izleyerek, telif imkânı olmasa da Hz. Peygamber'den gelen hadislerle sahabe ve tâbiûn kavilerini âyetin tefsirinde esas almışlardır. Fakat sûrenin Mekki olduğunu söyleyen Mukâtil'in de burada kastedilenlerin münafıklar olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.⁴⁰ O bununla Mekki müşrikleri kastetmiş olabilir. Fakat eğer Medine münafıklarını kastetmişse bu, onun da ilgili hadislerle İbn Abbâs ve Katâde rivâyetlerini esas aldığı gösterir.

2. İhtilafları Anlamada Usûl

Buraya kadar aktarılanlar, karmaşık bir durumla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Bu karmaşıklığın müfessirleri de etkilediği ve ihtilafı çözmeye odaklanmadıkları görülmektedir. Anlaşılan o ki, onların sorunsalları ile günümüzde akademik araştırma yapanlarınkı farklıdır. Onların yaptığı kendi tarihsel koşullarının sorunsalları çerçevesinde tefsir yazmak iken akademisyenin amacı, incelediği konuyu derinlemesine çalışarak meseleye vakıf olmak ve söz konusu karmaşık durumdan anlaşılır bir hikâye çıkarmaktır.

Geçmiş araştırması itibarıyla tefsircinin de bir tarihçi olduğunu kabul edersek, tarihinin görevi, sadece tarihsel verileri topladıktan sonra onu mantıklı bir anlatıma kavuşturmak değildir. Bununla birlikte onun görevi, karmaşık tarihsel verilerden hakikat iddiasını taşıyan bir hikâyeye yazmaktır. Fakat böyle bir hikâyeyi yazmanın ilk koşulu, öncelikle araştırmakta olduğu konunun tarih içerisindeki hikâyesini anlayabilmektir. Bu da konuyu çok boyutlu ele almasını ve araştırmayı farklı açılardan bir soruşturmaya çevirmesini gerektirmektedir. Nitekim bu konu özelinde sorulması gereken ciddi sorular vardır. Sözelimi müşrikler ve münafıklarla aramızdaki tarihsel mesafe bu hikâyeyi anlayabilmemize dair nasıl bir sorun çıkarmıştır. Özellikle de dil bizi ne düzeyde manipüle etmektedir? Ortak kullandığımız kelimelerin, onların anlam dünyasıyla bizim anlam dünyamızdaki yerleri ne kadar örtüşmektedir? Şayet örtüşmüyorsa, bu bizim geçmişini kendi dünyamızla kuracağımız anlamına gelmez mi?

Teorik düzeyde bu sorular çoğaltılabilir. Ancak özellikle ilk dönem müfessirlerinin ekseriyetinin sûrenin Mekke'de indirildiğini kabul etmeleri, ilk muhatapları anlamaya yönelik bir soruşturmaya gerektirmektedir. Zira yukarıda değinildiği gibi, ihtilafın kaynağında gözüken en temel hususlardan biri, Mekke toplumunun dinî durumu ve onların namazla irtibatlarının kurulamamasıdır. O halde özelden şu soruların cevabını aramak gerekiyor: Mekkelilerin dinî uygulamalarının içerisinde namaz var mıydı, varsa şekli nasıldı? Diğer taraftan Hz. Peygamber ile İbn Abbâs neden bu sûrede namazlarından söz edilen kimseleri münafıklar olarak açıkladılar? İşte bu soruların cevabını bulmak için öncelikle İslam öncesi Mekkelilerin dinî durumuna bakmak gerekecektir.

2.1. Sûredeki “Musallîn” Kavramı Bağlamında İslam Öncesi Mekke'de Din ve Namaz

Öncelikle söylemek gerekir ki bu araştırmadaki asıl amaç İslam öncesi Arapların dinî durumunu araştırmak değildir. Bu nedenle burada konuyu ilgilendirdiği kadarıyla bilgi aktarmakla yetinilecektir. İlgili kaynaklar, İslam öncesi Mekki Arapların şirk inancına sahip olmakla birlikte dinsiz bir toplum olmadıkları, aksine din temelli örgütlenen bir toplum oldukları bilgisini vermektedirler. Onlar Allah'ın evi Kâbe'nin etrafında yerleşmiş, Allah'ın komşuları olduklarına inanan ve bunun için seçtikleriyle övünen bir toplumdur. Hac, tavaf, kurban, tapınma, dua, îtikâf, tahannüs, mescid, helâl-harâm gibi İslam'da da varlığını koruyan birçok dinî uygulama ve değer, küçük nüanslarla onların dinî uygulamalarında da bulunmaktaydı. İlâveten onların anlayışlarında hukukî kurallar da dinî kurallar olarak yer almakta ve din temelli bir ahlak anlayışları bulunmaktaydı. Düşünce ve hayatlarının merkezinde Allah ve onun evi Kâbe bulunmaktaydı. Geleneksel olarak günlük hayatları, tavaf etmek için Kâbe'nin etrafında dönmeleri gibi adeta Allah ve Kâbe'nin etrafında dönmekteydi. Bu dinî sistemin içerisinde putlar ise, onları Allah'a yakınlaştıracak, dualarının kabulünü sağlayacak ve sıkıntılarını giderecek şefaatchiler olarak yerlerini almaktaydılar. Aslında bu şefaatchilerin Allah'ın birer kulu olmaktan başka bir özellikleri yoktu.⁴¹ Fakat vefatlarından sonra yücelterek putlaştırdıkları bu şahsiyetlerden her birinin onların nezdinde aziz bir hikâyesi vardı. Putlar, onların rûhâniyetlerinin heykellerde yaşayan hatıralarıydı.

Karşıt grup olan Haniflere gelince kendi aralarındaki farklılıklarına rağmen tevhidi bir çizgi üzerinde bulunmaktaydılar. Tarihsel verilere bakılacak olursa dinî kurallara bağlanma konusunda titizdiler. Allah'a ibâdete önem vererek buna zaman

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/663-664.

⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/471.

⁴¹ el-A'râf 7/194.

ayırmakta, doğru dinî bilgiye sahip olmak için ciddi araştırmalar yapmaktaydılar.⁴² Müşrik çoğunluğun iktidarı elinde bulundurmasına rağmen bu muvahhit kesimin de belli bir etkinliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlere bakılırsa İslam öncesi toplumsal yapıyı teşkil eden bu iki kesimin dinî çekişme içerisinde oldukları söylenebilir. Hanifler müşrikleri hak dinden sapmakla suçlarken, müşrikler ise geliştirmiş oldukları üstünlükçü Ahmesîlik ideolojisi ile kendilerine bir meşrûiyet söylemi inşa ederek bu itirazları bertaraf etmekteydiler. Ahmesîlik ideolojisinin temelinde kökü Hz. İbrahim'e dayanan atalar kültü ile Allah'ın milleti oldukları söylemi bulunmaktaydı. Bu söylem onların dinî önderlerine bağlı ve hak dinî temsil eden samimi dindar bir cemaat olduklarını sembolize ederek meşrûiyet sağlamaktaydı.⁴³ Dolayısıyla dindarlığın temeli olan namaz ibâdeti üzerinden riyâkârca tezahürlerin ortaya çıkmış olması tabiidir.

Aslında Câhiliye Araplarının namazına işaret eden pek çok âyet⁴⁴ ve tarihsel veri bulunmaktadır. Daha önce yapmış olduğumuz bir çalışmada bu verilerden bazılarını zikrederek konu üzerinde durmuştuk.⁴⁵ Bunları tekrarlamaya gerek yoksa da önemi açısından Mukâtil'in naklettiği bir bilgiyi aktarmak yerinde olacaktır. Zira Maûn sûresini anlamak açısından İslam öncesi dönemde namaz konusu kritik önemdedir. Mukâtil, Alak sûresinin son âyetini tefsir ederken İslam öncesinde Câhiliye Araplarının namaz kıldıklarını, bu sûrede geçen secde emriyle namazın emredildiğini, zira Câhiliye döneminde secde sözcüğünün namaz manasında kullanıldığını söylemektedir. Âyetteki hitabın neden *namaz kıl* emri yerine *secde et* şeklinde geldiğinin sebebini açıklayan Mukâtil, şöyle demektedir:

"Çünkü onlar namaza secde ile başlamaktaydılar. Secdeden sonra rükûa eğiliyorlar, rükûdan sonra da kıyama duruyorlardı. Onlar kıyama duruyor ve kıyamda isteklerini ilahlarına arz ederek onlardan istiyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ, secdeye kapanıp yakınlaşmalarını emretti. Resûlullah (as) da namaz kılarken önce secdeye gidiyor, sonra rükua eğiliyor, ardından da kıyama duruyor, Allah'a dua ve hamd ederek namazını kıliyordu. Fakat Allah Teâlâ bundan sonra müşriklere muhalefet olsun diye Nebi (as) ye kıyamla başlayıp sonra rüku ve secdeye giderek namaz kılmasını emretti."⁴⁶

İlk başlarda çeşitli tenkitlere konu olsa da tarihsel süreç içerisinde tefsirde merkezi konuma yerleşen⁴⁷ Mukâtil'in verdiği bu bilgi, Hz. İbrâhîm ile başlayan Kâbe ve namaz bütünlüğünün devam ettiğini gösterdiği gibi, risâlet öncesinde Hz. Peygamber'in şekil itibariyle nasıl bir namaz kıldığını da açıklamaktadır. Zaten Kâbe, en az tavâf kadar, kıyâm, kırâat, rükû' ve secdeyi içeren namazı da temsil etmektedir. Zira Kâbe, namaz kılınması ve kiblegâh olması için bina edilen bir mabettir. Dolayısıyla hac, kurban, dua, oruç, îtikâf gibi ibâdetler muhafaza edilmişken sadece namazın unutulmuş olduğu düşünülemez. Nitekim Huvvârî'nin aktardığına göre Hasan el-Basrî de En'am sûresi 92. âyetteki *salâtın* Mekkelilerin kıldığı namaz olduğunu, onların sabah akşam ikişer rekât namaz kıldıklarını bildirmektedir.⁴⁸

Bu kısa değini ile arz etmeye çalıştığımız gibi İslam öncesinde namaz bilinmekte, dindarlar tarafından kılınmaktaydı. Nitekim nübüvvet öncesinde Hz. Peygamber dışında diğer Mekkeliler ve Haniflerin tahannüs yapmaları ve teheccüd namazı kılmaları da bu düşüncüyü desteklemektedir.⁴⁹ Özellikle teheccüd kılmaları oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Cevâd Alî'nin temel kaynaklardan derleyerek tafsilatla anlattıklarından anlaşıldığına göre Mekke ve çevresinde ibadetlerine şirk karıştıran putperest Araplar yanında tevhit bilincine sahip hatırı sayılır bir kesim de vardı. Bunlar, sadece namaz kılmakla kalmayıp İslam'ın haram kıldığı birçok dinî uygulamaya da karşı çıkarak bunlardan uzak durmaktaydılar. Söz gelimi Allah'a dua ederken dualarına putların ismini karıştırmak, namaz kılarken Kâbe ile aralarına putları koymak, telbiyelerine şirk karıştırmak, putlar adına kurban kesmek, onlara pay ayırmak, hac ve umrede Arafat'a gitmemek gibi Câhiliye uygulamalarından kaçınmaktaydılar.⁵⁰ Bu nedenle sûrede Mekkelilerin namazından bahsedilmesinde garipsenecek bir durum yoktur.

⁴² k. İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an'ı Kerim ve Hanifler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1963), 81-92.

⁴³ bk. Şevket Kotan, "Câhiliye Arap Dinî: Ahmesîlik", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İstanbul Kültür Sanat Basımevi, 1-3 Temmuz 2011), 177-197.

⁴⁴ el-Müddessir 74/40-46, el-En'âm 6/92, el-Fâtır 35/18.

⁴⁵ Şevket Kotan, "Kur'an'ı Anlamada Usûl Üzerine", *İslami Kimliğin Oluşumunda İlim ve Usûl*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: Hikav, 2018), 171-203.

⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/764.

⁴⁷ bk. M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Dîvan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2001/1), 183-222.

⁴⁸ Huvvârî, *Tefsîr*, 4/543.

⁴⁹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm (Bağdat: Câmîatu'l-Bağdad, 1993)*, 6/510.

⁵⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/469,475.

2.2. Maûn Sûresindeki *Musallîn* Kavramı ve Sıfat Olarak Geçen *Riyâ* ve *Nifak* Kavramları

Kur'ân'da kelimeler, birden fazla manada kullanılabilir. Bu, onun yerine göre bu kelimelere değer yüklemekle birlikte genel hatlarıyla Arap dilini kendi doğallığıyla kullandığı anlamına gelmektedir. Nitekim ihtilafın temelindeki *salât* sözcüğü de farklı manalarda kullanılmıştır. Sûredeki *yurâûn*, *musallîn*in sıfatı olduğundan, *salât*ın hangi manada kullanıldığı belirleyicidir. Sözcük burada namaz manasında mıdır, yoksa diğer manalarından birinde mi kullanılmıştır? Bu sorunun cevabı için Hz. Peygamber, sahabe ve erken dönem müfessirlerinin kelimeye nasıl bir mana verdikleri önemlidir.

Sûreye konu ve bütünlük açısından bakıldığında kelimenin görünür ameli bir uygulamaya ilişkin olduğu açıktır. Zaten sûrenin hiçbir âyetinde soyut teorik bir unsur yoktur. Aksine sûrede bazı kimselerin kınanmayı hak eden amellerinden söz edilmektedir. Dolayısıyla burada *salât*, tartışmasız şekilde ameli bir durumu ifade etmektedir. Bu ameli işleyen kişi belli ki bunu ibâdet maksadıyla yapmaktadır. Fakat bunu sırf Allah'ın rızasını gözeterek yapması gerekirken etrafındaki insanları da gözeterek tabir yerindeyse ibâdetinde onlara da bir pay ayırmaktadır. Bu nedenle sûrede namazına gösteriş katarak kılan kimseler kınanmış ve bu riyâ olarak değerlendirilmiştir.

Aslında *salât* sözcüğünün buradaki ameli mahiyeti bunun bilinen namaz olduğunu göstermektedir. Fakat yine de Hz. Peygamber'in bu sûrede geçen *salât* sözcüğünü nasıl tebyîn ettiği belirleyicidir. Yukarıda geçen üç hadiste Hz. Peygamber, *musallîn* sözcüğü ile namaz kılanların kastedildiğini açıklamıştı. Sahabeden başlayarak tefsirlerde de sözcüğün ekseriyetle namaz manasında anlaşıldığını ve söz konusu ihtilafın namaz etrafında döndüğünü görmüştük. Nitekim Taberî, daha önce değinildiği gibi, *sâhûn* kelimesinin geldiği manaları sayarken bunların tamamının namaza ilişkin olduğunu açıklamaktadır. *Sâhûn*un manası, namaz konusunda gevşek davranarak ondan gafil olmak ve başka şeylerle meşgul olarak aldirış etmemek, bazen namazın vaktini tehir ederek vakit çıktıktan sonra kılmak, bazen de terk ederek kılmamaktır.⁵¹

Hz. Peygamberle birlikte Hz. Alî, İbn Abbâs, Sad b. Ebî Vakkâs, Mesrûk ve Mücâhid⁵² gibi sahabe ve tâbiûnun buradaki *musallîn* kelimesini namazla açıklamaları ve bunlardan bazılarının âyetin sebep-i nüzûlüne müşriklerden bazı şahısları göstermeleri de buradaki *salât* sözcüğünün bilinen namaz manasında kullanıldığını göstermektedir. Nitekim erken dönem müfessirlerinden Abdurrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/826-27) *sâhûn* sözcüğünün namaz kılıp kılmadığını hatırlamayacak kadar gaflet içerisinde olan kimseleri nitelediğini söylemektedir.⁵³

Görüldüğü gibi, ilgili âyetlerin delâletleri ve tarihsel verilerin analizi, İslam öncesinde namaz ibâdetinin bilinen bir ibâdet olduğunu ve bazı kimselerce kılındığını göstermektedir. Nitekim meşhur müfessirlerimizden Mukatîl, Mâtürîdî ve Hasan Basrî'nin bu görüşte olduklarına ilişkin görüşlerini aktarmıştık. Ayrıca İbn Atiyye de müşriklerin namaz kıldıkları görüşündedir.⁵⁴ Bu dört müfessirimiz, müşrik Arapların namaz kıldıklarını açık şekilde ifade etmektedirler. Bu bilgilerden o dönemdeki namazın eda şekli de anlaşılmaktadır.

Sûrede geçen *murâetin* nifakla açıklanması ve münafıklık olgusunun her yerde rastlanabilecek insanî bir tezahür olması yerine sadece Medine'ye hasredilmesi ise gerçekten dikkat çekicidir. Her şeyden önce böyle bir yaklaşım insanî gerçeklere aykırıdır. Nitekim Râzî, nifak ile riyâkârlığın farklı kategoriler olduğuna dikkat çekerek, "Münafık, mü'min görünüp küfrünü gizleyen, murâî ise kalbinde olmadığı halde onun mütedeyyin olduğuna inansınlar diye namazını huşu ile kıldığını insanlara gösterendir. Münafık, kimsenin onu görmediği yerde namaz kılmayan, murâî ise namazını insanların yanında daha güzel kılan kimsedir." demektedir.⁵⁵ Bu nedenle aslında sûredeki murâîler Medine özelindeki münafık tanımına uymazlar. Ancak nifakla riyânın yakın alakasından dolayı Hz. Peygamberin Medine şartlarında âyetin kapsamını genişleterek münafıklara da teşmil etmesi, bazı kimselerde yanılıya neden olmuştur. Yoksa âyetteki riyânın asıl anlamı nifak değildir. Nitekim münafıklığın Mekke'de de tezahür eden bir olgu olduğunu yine aynı müfessirlerimizin başka bir âyetin tefsiri bağlamında aktardıkları rivâyetlerden öğrenmekteyiz. Bu rivâyete geçmeden önce âyetin Mekke'deki iki münafık için inmiş olabileceğinin tefsirlerde kayda değer rivâyet olarak dikkat çektiğini belirtelim.⁵⁶

Söz konusu âyet, Bedir harbi ile ilgili inen, "*Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunan kimseler, "Bunları dinleri aldatmış" diyorlardı.*"⁵⁷ âyetidir. Âyetin sebep-i nüzûlüne ilişkin rivâyetler, üç farklı görüş etrafında toplanmaktadır. Bunlardan ilki, İbn Abbâs,

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/663.

⁵² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3468.

⁵³ Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafâ Müslim Muhammed (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1989), 2/399.

⁵⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 2/185.

⁵⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 32/115.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8/517.

⁵⁷ *el-Enfâl* 8/49.

Amir Şabî, İbn Cüreyc, İbn İshâk ve Mücâhid gibi müfessirlerden gelen rivâyetlerle beliren görüştür. Şabî'den gelen ve benzeri Mamer'den de aktarılan rivâyette, burada münafık diye nitelenenler, Müslüman olduklarını söylemelerine rağmen İslam'ın kalplerine yerleşmediği bazı Mekkelilerdir. Nitekim müşriklerle birlikte Bedir'e geldiklerinde Müslümanların az olduklarını görünce, bunları dinleri aldatmış, demişlerdir. İbn Cüreyc'e göre Mekke'deki bu münafıklar o gün üç yüz küsur kadardı.⁵⁸ İkincisi, Mücâhid, İbn İshâk ve Mukâtil'den gelen rivâyetlerden ortaya çıkan görüştür. Mücâhid'den gelen rivâyette, bunlar Müslüman oldukları halde içlerindeki şüphelerinden kurtulamayan Kureyş'ten beş kişilik bir gruptur.⁵⁹ İbn İshâk ise, isimlerini de vererek bunların babaları tarafından Mekke'de alıkonan şüphe içerisindeki beş genç olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Mukâtil de âyette⁶¹ geçen kalp hastalığının küfür manasında olduğunu ve bu âyetin, isimlerini sıraladığı Mekkeliler hakkında olduğunu söylemektedir. Bunlar, Mekke'de müşriklerle ikamet edip hicret etmeyen Müslümanlardı. Mekkelilerle birlikte Bedir harbine katılmışlardı. Müslümanların azlığını görünce dinlerinde şüphe ve tereddüde düşmüş ve Hz. Peygamber'in ashâbını kastederek, "Bunları dinleri aldatmış." demişlerdi.⁶² Benzeri İbn Abbâs'tan da gelen⁶³ İbn Cüreyc'in diğer bir rivâyetine göre, Bedir harbinde Müslümanlarla müşrikler birbirlerine yaklaşınca, her iki taraf bir diğerinin gözüne az görünmüştü. Bunun üzerine müşrikler Müslümanlar hakkında, "Bunları dinleri aldatmış." demişlerdi. Dolayısıyla burada nitelenen kimseler, Mekkelilerdir.⁶⁴ Katâde'ye göre de âyette münafık diye nitelenen kimseler Ebû Cehil ve diğer müşriklerdir.⁶⁵ Bunlardan üçüncüsü ise Hasan'dan aktarılan İbn Abbâs'ın diğer bir rivâyetine dayanan görüştür. Buna göre buradaki münafıklar o gün Müslümanların içerisinde bulunan bazı kimselerdi.⁶⁶ Hasan'a göre bunlar, Bedir harbinde Hz. Peygamberle sefere çıkmadıkları için münafık diye isimlendirilenlerdir.⁶⁷

Mâtürîdî'nin aktardığına göre bazı müfessirler, âyette kalplerinde hastalık bulunmakla nitelenen kimselerin müşrikler olduğu görüşündedir. "Bunları dinleri aldatmıştır" diyenler de münafıklarla birlikte onlardır.⁶⁸ Bu son görüşe göre âyette kendilerinden söz edilenler Medine münafıklarıdır. Fakat bu görüşe kaynak olan rivâyetlerin ilki, İbn Abbâs'ın yine kendisine ait olan yukarıdaki diğer rivâyetiyle çelişmektedir. Bu ise İbn Abbâs'ın sahip olduğu tefsir anlayışı doğrultusunda bu âyeti de Medine'deki münafıklarla irtibatlandırıldığını göstermektedir. Mâtürîdî'nin aktarımında münafıklarla kimleri kastettiği ise açık değildir. Fakat Hasan'dan gelen rivâyet, bu kimselerin savaşa çıkmadıkları için münafık diye nitelenen Müslümanlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hasan'ın da İbn Abbâs gibi Hz. Peygamberden gelen sünnet doğrultusunda âyeti Medine münafıklarıyla irtibatlandırıldığı söylenebilir. Nitekim o, *maûn* kelimesini de böyle yorumlayarak kelimeye âriyet eşyası yerine zekât manası vermiştir.⁶⁹ Âyette münafıklarla kastedilenlerin Mekke müşrikleri olabileceğinin ilk nesillerden aktarılmış olması, riyâkârlığın sırf Medine münafıklarına hasredilemeyeceğini göstermektedir.

Anlaşılan o ki sûre, Mekkeliler bazı müşriklerin riyâkârlığı üzerine inmiştir. Fakat âyet, Müslümanlar olduklarını açıklamalarına rağmen hem hicret etmeyip Mekke'de kaldıkları için münafık diye nitelenen bazı kimselere, hem de savaşa katılmayarak samimi olmadıkları açığa çıkan Medine'deki bazı Müslümanlara da teşmil edilmiştir. Kanaatimizce âyete dair *tenevvu'* ihtilafı diye isimlendirilen farklı rivâyetlerin bulunmasının arkasındaki neden budur. Görüldüğü gibi bu rivâyet ve görüşler, Mekke'de Müslüman olduklarını söylemelerine rağmen münafık diye nitelenebilecek kimselerin de bulunduğu bilgisini vermektedir. Eğer âyetle nifak kastedilmişse bile pek ala müşriklerden olan ve Müslüman görünen münafıklardan bahsedilebilir. Ancak her ne kadar buradaki riyâ münafıklara da teşmil edilmişse de ilk manası riyâdır. Demek ki Mekkeliler müşriklerden de böyle insanlar bulunmaktaydı. Nitekim İmam Mâtürîdî, müşriklerin gösterişlerinin iki şekilde yorumlanabileceğini söyler. Birincisi onların din konusunda gösteriş yapmalarıdır. Çünkü kendilerinin hak, Mü'minlerin ise batıl üzere olduklarını düşünüyorlardı. İkincisi, gösterişlerinin dünyevî konularda olmasıdır. Zîra servet, mal ve güç sahibiydiler. Kendilerini şerefli insanlar olarak görmekteydiler.⁷⁰ Bu bakımdan yukarıda

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/2; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/103.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/227.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1717.

⁶¹ el-Enfâl 8/49.

⁶² Mukâtil, *Tefsîr*, 2/120-121.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1717.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/228.

⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/228; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1717.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1716.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/227.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/242.

⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/670.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/66.

üçüncü şıkta beliren İbn Abbâs ile Hasan Basrî'ye ait olan ve âyette bahsi geçenlerin, Müslümanlar içerisinde bulunan bazı münafıklar oldukları şeklindeki görüşlerini, âyetin gerçekten münafıklar hakkında inmesi yerine, onların âyetin manasını söz konusu bu münafıklara da teşmil ettikleriyle izah etmek mümkündür.

2.3. Müşriklerin Namazı ve Bununla İlişkilendirilen Mukâ ve Tasdiye

Bazı müfessirler ve çağdaş araştırmacılar, bu sûrede geçen *musallîn* ifadesini, el-Enfâl 8/35. âyetiyle de ilişkilendirmişlerdir. Bunlardan Mâtürîdî “Onların, Kâbe'nin yanında salâtı ıslık çalıp el çırpılmaktan ibarettir.” şeklindeki bu âyeti zikrederek Maûn sûresinde geçen *musallîn* kelimesinin bu âyette geçenle aynı manada olabileceğini söylemektedir. Ama ona göre bu ihtimalde *salât* ifadesi, rükû' ve secde ile kılınan namaz manasında değildir. Nitekim Ali Kaya ve Mesut Okumuş'a göre de buradaki *musallîn* ifadesindeki *salât*, dua ve tapınma manasındadır.⁷¹ Fakat Mâtürîdî'ye göre diğer bir ihtimal de sözcüğün hakikaten şer'î *salât* (namaz) manasında kullanılmış olmasıdır. Zira müşrikler putlarına yönelerek namaz kılarlardı.⁷² Dolayısıyla sûrede geçen *musallîn* kavramı ile kastedilen kimselerin kimliklerinin açığa çıkması için bu ayet ve ayette geçen *mukâ* ve *tasdiye* kavramlarını incelemek kaçınılmaz görünmektedir.

Kanaatimizce buradaki *salât*, namaz manasında değildir. Aksine âyette telmih vardır ve namaz meselesi haricinde daha esaslı mesajlar vermektedir. Fakat telmihe konu olan olay Mekke'de geçmişken âyetin inzâli, Medine'de, Müslümanların Mekke'de çektiği onca sıkıntıdan sonra müşriklere tattırdıkları ilk acı olan Bedir harbinden sonra gerçekleşmiştir. Fakat buna rağmen âyet, sonraları bu tarihsel arka planından bağımsız şekilde çeşitli fikhî, kelâmî ve benzeri analizlerde namaz konusu etrafında tartışılmıştır.⁷³ Oysa bu âyet, o günkü acıları yaşayan veya süregiden hadiselerle şahit olan müslim, gayri müslim herkes için tarihin akışını değiştiren muhteşem bir hikâyenin önemli bir fragmanıdır.

Mukâtil'de en yalın hali anlatılan, Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi tefsirlerde biraz karmaşık hale gelen, Mâtürîdî ve Kurtubî'de ise fikhî ve kelâmî tartışmalarla bambaşka bir bağlama yerleşen bu gerçek hikâye, Mekke'de başlayıp Medine'de devam etmekte olan bir hikâyedir. Rivâyetlere göre, müşrikler için Hz. Peygamber ve ashâbının yeni kimlikleriyle görünür olmaları ve Kâbe'de namaz kılmaları oldukça rahatsız edicidir. Nitekim bu rahatsızlık daha sonra tahammülsüzlük boyutuna varacaktır. Ancak çözülmesi gereken bu büyük sorunun önünde kendi adamlarının harcanmasına asla razı olmayan Haşimoğulları engeli vardı. Zira Câhiliye'de kabile fertlerinden birine başka kabileden fiilî müdahale, yerine göre savaş sebebi sayıldığı için onların Hz. Peygamber'e yönelik ancak sınırlı bazı yıpratıcı eylemlerde bulunabilme imkânları vardı. Alak sûresine yansıdığı gibi Hz. Peygamber'i Kâbe'de namaz kılmaktan engellemeye dair Ebû Cehil'in bilinen teşebbüsü, bu tahammülsüzlük ile Haşimoğulları denklemine gerçekleşen bir hadisedir. İşte Enfâl sûresindeki *mukâ* ve *tasdiyenin* geçtiği âyetin telmihte bulunduğu hadise de benzer bir yıpratma teşebbüsüdür.

Tarihî verilere göre Kureys'in atası Kusay b. Kilâb, ölmeden önce Mekke şehir devletinin hem Mâbed ve Nedve hem de Harb Sancağı muhafızlığını oğlu Abdudâr'a vermişti.⁷⁴ Kâbe onlardan sorulmakta, savaşta harp sancağını da onlar taşıymaktaydılar. Uhud savaşından önce Ebû Süfyân, Bedir harbinde önemli bir zayıat veren Abdudâroğullarına, şayet sancağı taşıyamayacaklarsa onun yere düşmesinden kendilerine bırakılmasını istemişti. Onlarsa bunu reddetmişlerdi. Uhud savaşında da bunlardan on bir sancaktar öldürülmüş sonrasında sancağı savaşın sonuna kadar bir hanım taşımıştı.⁷⁵

Mukâtil'in anlattığına göre, Hz. Peygamber bir gün Kâbe'de namaz kılarken Alak sûresini okumuş ardından secdeye gitmiş, müminler de secdeye gitmişlerdi. Bunu gören Kureys, başlarına dikilerek alkışlayıp ıslık çaldılar. Bunu yaparlarken Hz. Peygamber'in iyice yanına sokulmuşlardı. İşte “Onların, Kâbe'nin yanında salâtı ıslık çalıp el çırpılmaktan ibarettir.” âyetinde söz konusu edilen olay buydu. Hz. Peygamber secde ettiğinde onlar secde etmemiş, onunla alay edip eğlenmiş, ıslık çalıp alkışlayarak ona eziyet etmişlerdi. Bunun üzerine yüce Allah, “Onlara ne oluyor da iman etmiyor, kendilerine Kur'ân okunduğunda secdeye gitmiyorlar.”⁷⁶ âyetlerini indirmiş, devamındaki iki âyette ise onların dikkatlerini bu hikâyenin burada bitmeyeceğine çekmişti. Çünkü onlar hakkı yalanlayan, ona karşı duran, peygamberine eziyet eden kimselerdi. Onların hangi sâiklerle böyle bir günahı işleme konusunda bir araya geldiklerini ve kendilerini bekleyen akibeti en iyi bilen Allah olduğu kendilerine hatırlatılmıştı. Hz. Peygamber'e de onları bu işledikleri suçtan ötürü büyük bir acının beklediğini müjdelemesini söylemişti.⁷⁷ Son âyette de onların dikkatlerine, bu acıyla karşılaşmaktan

⁷¹ Okumuş, “Semantik ve Analitik Açıdan Kur'ân'da “Salât” Kavramı”, 26-27; Kaya, “İç Bütünlük Açısından Mâûn Sûresi”, 217.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/68.

⁷³ bk. Baysal, “Mekki-Medenî Olgusunun Kur'an Lafız ve İbarelerinin Anlam ve Delaletlerini Belirleyiciliği: 107/Mâûn Sûresi Örneği”, 23-58.

⁷⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 2/891-893, 901.

⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/1066-1067.

⁷⁶ el-İnşikâk 84/20-21.

⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/640.

kurtulmalarının yolunun, iman ederek salih ameller işlemeleri olduğunu açıklamış, bunu yaptıkları takdirde sınırsız sevap kazanarak kurtulacaklarını söyleyerek yol göstermişti.⁷⁸

Mekkelilerden bazıları bu ihtarı düşünüp doğru yola girseler de diğerleri inkâr ve günahkârlıkta ısrar etmekteydiler. Bu suçlu işleyenlerse daha ziyade Kâbe'nin muhafızları, Kureyş'in harp sancaktarları olan Abduddâroğulları'ndan bazılarıydı. Taberî'nin Mücâhid ve diğerlerinden gelen rivâyetlerden derlediğine göre, Abduddâroğulları'ndan bazı kimseler, Hz. Peygamber ve arkadaşlarını Kâbe'de görünmekten ve orada namaz kılmaktan engellemek için zorluk çıkarıyor, namaz kıldığında namazını karıştırmak, namaz kılamaz hale getirmek için ıslık çalıyor alkış yapıyorlardı. Saîd b. Cübeyr, onların bu ıslık çalma işini Ebû Kubeys tepesi tarafında durarak yaptıkları ayrıntısını aktarmakta ve bunu Kur'ân'ın okunmasına muhalefet etmek ve ona engel olmak için yaptıklarını söylemektedir. Yine ondan ve İbn Zeyd'den gelen rivâyetlere göre onlar bu eylemi insanları namazdan, Allah'ın yolundan, dinînden ve Beyt-i Harâm'dan engellemek için yapıyorlardı. Görüldüğü gibi, onların bu eylemlerini Hz. Peygamber ve arkadaşlarını Kâbe'ye gelerek orada ibâdet etmekten engellemek, gürültü çıkararak namaz kılamaz hale getirmek, onlara eziyet ederek yıldırım için yaptıkları konusunda ittifak vardır.⁷⁹

Müşriklerin bu eylemi Hz. Peygamber ve arkadaşlarını Kâbe'ye gelmekten engelleme maksadıyla yaptıkları anlaşıldığına göre o halde şunu sormak gerekiyor: *Mukâ* ve *tasdiye* diye ifade edilen bu eylemlerinin mahiyeti neydi? Bu eylem aynı zamanda namaz mıydı, namaz dışı bir ibâdet şekli miydi, folklorik törensel bir şey miydi, yoksa sırf orada gürültü çıkararak rahatsızlık vermek için yaptıkları bir kabalık mıydı? Kaynaklarımızdaki bilgilere bakılırsa bunun cevabını vermek zor görünmektedir. Mesela İbn İshâk'tan gelen bir rivâyet yukarıdaki rivâyetlerin aksine onların bunu namaz diye icra ettikleri yönündedir. Ona göre, onların salâtları ıslık çalma ve el çırpıydı. Bunu yapmakla kendilerinden kusurlarının giderileceğini ve günahlarının affedileceğini zannediyorlardı. Oysa bu, Allah'ın razı olmadığı, sevmediği, farz kılmadığı ve onlara emretmediği bir eylemdi. Diğer taraftan İbn Zeyd'e göre ise *mukâ*, Câhiliye ehlinin onunla bilindiği âdetlerinden olup ellerini ağızlarına götürerek çaldıkları bir ıslık ve oyundur. Katâde ise *mukânın* ile el çalınan ıslık, *tasdiyenin* ise Kur'ân'ın sesini bastırmak için çıkardıkları gürültü olduğu kanaatinde.⁸⁰ İbn 'Ömer'e atfedilen rivâyete göre ise onlar yanaklarını yere koyarak ıslık çalıp alkış yapmaktaydılar. İbn Şihâb'a göre de *mukâ*, onların namaz esnasında müminlerle alay etmek için ıslık çalmalarıydı.⁸¹ Bunun istihza niyetiyle yapılan bir eylem olduğunu Saîd b. Cübeyr'den gelen rivâyet de desteklemektedir. Bu rivâyete göre tavâf esnasında da Kureyş Nebi (as)'a zorluk çıkarıyor, alay ediyor, ıslık çalıyor ve el çırparak gürültü çıkarıyordu.⁸²

Bu âyetin, “*İnkâr etmeniz sebebiyle o halde şimdi tadın azabı!*”, şeklindeki devamının Bedir'de öldürülen kimseleri kastettiği konusunda neredeyse ittifak vardır. Bu konuda Taberî, “*İnkâr etmeniz sebebiyle tadın azabı!*” âyetiyle sözü edilen azap, Allah'ın Bedir'de kendilerine kılıçla geleceğini vadettiği aptır; nitekim bu azabı, kılıçla öldürülerek veya esir düşerek tatmış oldular, demektedir.⁸³ Ayrıca İbn Abbâs'a dayandırılan bir rivâyette de Enfâl sûresinin Medenî olduğu konusunda icmâ bulunduğu aktarılmaktadır. Bu da sûrenin Bedir harbinden sonra nâzil olduğuna ilişkin görüşleri desteklemektedir.⁸⁴ Fakat bu âyeti doğru anlayabilmek için deminden beri arz edilen tarihsel arka plan ve bağlam dışında bir de Kur'ân'ın bu olaya telmihte bulunurken neleri hatırlattığı da önemlidir. Bu ayetten önceki âyetlerde Kur'ân, âdeti zamanı geriye sararak Bedir harbiyle tattıkları azabın arka planını anlatmaktadır.

Şüphe yok ki Bedir harbi, psiko-sosyal etkiler bakımında dramatik bir harpti. Düşünmek bile acı vericiydi. Zira kardeş kardeşle, baba oğulla karşı karşıya gelip birbirlerini öldüreceklerdi. Nitekim bu savaşta aynı kabileden, aynı aileden kimseler savaşmış iki taraf için de tahammülü zor acı manzaralar ortaya çıkmıştı. Müslümanlar bu savaşı kazanmıştı; fakat manzara hüznü vericiydi. Gerçi Hz. Peygamber kendisine tevdi edilen vazifeyi îfâ ediyordu, arkadaşları da onu destekleyerek bu davanın başarıya ulaşmasına çalışıyorlardı. Davaları kazanınca onlar da Allah'ın rızasını, cennetini kazanacaklardı. Ama dışarıdan bakan insanların bunu anlamaları kolay değildi. Kaldı ki müşrikler de hak yolda olduklarına inanıyor ve kendileri açısından Allah için nevezuhûr sapkınlarla savaştıklarını düşünüyorlardı. İşte böyle bir durum, belki de zafer kazanmış olan Müslümanlarda dahi pişmanlık ve suçluluk duygusuna sebep olacaktı. Savaş sonrasındaki manzaranın hiç iyi duygular vermediği aşikârdı. Bunun içindir ki Yüce Allah,

⁷⁸ el-İnşikak 84/25.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1696; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/164-166; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/115-116.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/165-168

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1696.

⁸² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/164.

⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/168.

⁸⁴ Mecduddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Basâir zevî't-temyîz fî letâifi'l-kutubi'l-azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (el-Kahire: İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, 1996), 1/22.

Duhâ ve İnşirâh sûrelerinde yaptığı gibi bu âyetlerle de geriye dönük hatırlatmada bulunarak bu psikolojik duruma müdahale etmiştir. Zira bu sûreler de Yüce Allah'ın geçmişte Hz. Peygambere bahsettiği nimetlerini hatırlatarak onu teselli etmek ve zorlu vazifesi için onu yüreklendirmek için inmişti.

Allah Enfâl sûresi 30. ayetten itibaren onlara şunları hatırlatıyordu: Ey Muhammed, kâfirlerin seni tutuklamak, öldürmek veya Mekke'den çıkarmak için tuzak kurduklarını hatırla. Onların tuzaklarına karşın Allah'ın da hak lehine onlara tuzak kurduğunu ve en iyi tuzak kuranın Allah olduğunu unutma! Onlara âyetlerimizi okuduğunda, “*Duyduk, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir.*” (8/31) dediklerini hatırla! Hani hatırla ki onlar, “*Ey Allah'ım, eğer şu (Kur'ân) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize acıklı bir azap getir!*” (8/32) demişlerdi ya! Onlar seni ve Müminleri Mescidi Harâm'dan alıkoyarlarken ve oranın bakımına da ehil değillerken, Allah onlara ne diye acı tattırmasın? Fakat onların çoğu oranın bakımına ehil olanların, ancak Allah'a karşı gelmekten sakınanlar olduğunu bilmiyorlar. Çünkü kendilerini Allah'ın milleti ve hak ehli, senin de sapkın olduğunu ileri sürüyorlar. Kâbe'de salât diye icra ettikleri de ıslık çalıp el çırpılmaktan başka bir şey değildir. O halde onların sapkın ve suçlu olduklarından şüphelenmesin. Ardından inkârcı müşriklere dönerek, hani size azabın geleceğine inanmıyor, elçimi yalanlayarak, aşağılayarak azap istiyordunuz ya! Bu inkârcılığınızdan dolayı işte size azap! Şimdi tadın bakalım,⁸⁵ diyerek Mekke'de başlayan hikâyenin Medine aşamasının bir değerlendirmesini yapmıştır. Böylece inkârcıların inanmadıkları şey başlarına gelmiş, bazıları öldürülmüş, diğer bazıları da esaret zilletinin içine düşmüşlerdi.⁸⁶

Mücâhid ve İbn Cüreyc'den gelen rivâyette burada ölenler, Hz. Peygamber'in namazında okuduklarını karıştırmaları için parmaklarını ağızlarına koyarak ıslık çalan ve ellerini çırparak gürültü çıkaran Abduddâroğullarından bir gruptur.⁸⁷ Nitekim Tabersî (öl. 548/1154) de Hz. Peygamber Mescidi Harâm'da namaz kıldığında onlardan iki kişinin kalkıp sağ tarafında ıslık çalarak ve yine iki kişinin de kalkarak sol tarafında ellerini çırparak namazını karıştırdıklarını söylemektedir. Allah'ın da onları Bedir'de öldürdüğünü, “*O halde azabı tadın.*” ifadesinin onlar ve diğer Abduddâroğulları için olduğunu söyleyerek, Medine'de inen bu âyetin, Mekke'de başlayan hikâyenin devamı olarak indiğine işaret etmektedir.⁸⁸ İbn Atiyye de İbn Cüreyc, Hasan Basrî ve Dahhâk'a dayanarak bu âyetin Bedir harbine işaret ettiğini ve buradaki azabın da orada kılıçla tattıkları acı olduğunu söylemektedir. Ona göre bu nedenle âyetin Bedir harbinden sonra inmiş olması kesindir.⁸⁹ İbn Ebî Hâtim'in Dahhâk'tan aktardığı görüşe göre de bu âyet Bedir'de öldürülenler hakkındadır.⁹⁰ Aynı şekilde Mâtürîdî de te'vil ehli bazı kimselerin bu görüşte olduğunu aktarmaktadır.⁹¹

Bu tavzihâtta sonra tekrar *mukâ* ve *tasdiye* suretiyle icra edilen eylemin mahiyetine dönebiliriz. Yukarıda İbn İshâk'ın, bu eylemin bir tür ibadet olduğuna ilişkin rivâyetini aktarmıştık. Bu açıklıkta böyle bir görüş görebildiğimiz kadarıyla ondan ve İbn Abbâs'tan gelmektedir.⁹² Buna karşılık diğer tüm rivâyetler, bu eylemin bir karşı çıkış ve protesto eylemi olduğunu çağrıştırmaktadır. Özellikle İbn Cüreyc, Mücâhid ve Tabersî'nin açıklamaları bu eylemin bir ibadet olmayıp ya Hz. Peygamber'e eziyet olsun diye icra edilen folklorik törensel bir performans veya bir protesto eylemi olduğunu göstermektedir. Nitekim İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyet de bunu desteklemektedir. Buna göre Kureyş çıplak halde Beyt'i tavâf ediyor ve ıslık çalıp el çırpıyordu. İlk bakışta bu rivâyetten Kureyş'in *mukâ* ve *tasdiye* ile tavaf ibadetini yerine getirdiği anlaşılabilir. Ancak Kureyş'in çıplak tavâf ettiğini yanlışlayan birçok rivâyet vardır. Bu rivâyetler, Hums Arapları olarak bilinen Kureyş'in, tavâfı bilinen şekilde elbise ile yaptığını, çıplak tavâf yapmadığını aktarmaktadır. Çıplak tavâf, Hums ehlinen elbise edinmeyen Hille ehlinin yapmak zorunda kaldıkları ve bundan hoşnut olmaksızın kerhen yaptıkları bir tavaftı. Çünkü Hille'nin Beyt'i tavaf etmesi için Hums'dan elbise alması şarttı. Ya satın alacaklar ya kiralayacaklar veya bir dostlarından emanet alacaklardı. Eğer bu mümkün değilse o zaman çıplak tavâf yapmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Çünkü kendi elbiseleriyle tavâf yapmaları caiz değildi.⁹³

Diğer taraftan çıplak tavafın Hille Arapları için onur kırıcı bir tarafı olduğunu söylemek gerekir. Zira onlar için tavaf adeta bir işkence gibiydi. Avret yerlerini örtmek için katlandıkları zorluklar akıl dışıydı. Nitekim Arapların bu durumu hicveden bir kadına nispet ettikleri beyt meşhurdur.⁹⁴ Bu nedenle *mukâ* ve *tasdiye* eylemini bir tapınmadan ziyade bir protesto eylemi gibi görmek daha

⁸⁵ el-Enfâl 8/30-35.

⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/168.

⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/165.

⁸⁸ Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecme'u'l-beyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ulûm, 2005), 4/342.

⁸⁹ İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-veciz*, 2/185.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1697.

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/211.

⁹² Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, 192.

⁹³ Detaylı bilgi için bk. Kotan, Cahiliye Arap Dini: Ahmesîlik, 177-197.

⁹⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/357-8.

doğru olur. Başta Abduddâroğulları olmak üzere bazı kimselerin, Hz. Peygamber'in davetinden hoşnut olmadıkları için onu protesto etmeleri gibi Hille Arapları da Kureyşli Ahmesileri kendilerini çıplak tavâf yapmaya mecbur bıraktıkları için protesto etmiş olabilirler. Belki de onlar bu protestoyu yaparken Hz. Peygamberle alay etmek maksadıyla biz de salât yapıyoruz demişlerdir. Bu mümkündür; zira bu bir tapınma olsa bile Hz. Peygamber'in namazına nazire olarak icra edilmiş, Kur'ân da bu eylemlerinden salât diye söz etmiştir.

Fussilet sûresinde anlatıldığı gibi, “İnkarcılar, “Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, gürültü yapın. Belki böylece siz galip olursunuz,”⁹⁵ diyerek, Hz. Peygamber'in Kur'ân okumasını gürültü çıkararak sabote etmeyi birbirlerine tavsiye etmişlerdi. Nitekim bazı müfessirler bu âyetle *mukâ* ve *tasdiye* arasında ilişki kurarak müşriklerin bu tavsiyeyi mezkûr şekilde uyguladıklarını bildirmektedirler.⁹⁶ *Mukâ* ve *tasdiyenin* tavâf esnasında icra edilen bir tapınma şekli olduğunu İbn İshâk ve İbn Abbâs rivâyetlerinden başka rivâyetler de desteklemektedir. Mesela Sahâbî Nubeyt'ten nakledilen, “Onlar Beyt-i Haramı ıslık çalarak tavaf ederlerdi.”⁹⁷ rivâyeti bunlardan biridir. Diğer biri de Vâhidî'nin İbn 'Ömer'e dayandırdığı sebeb-i nüzûl rivâyetidir. İbn 'Ömer, onların tavâf esnasında nasıl *mukâ* ve *tasdiye* yaptıklarını ve yanaklarını yere koyduklarını göstererek haber vermektedir.⁹⁸ Aynı şekilde İkrime'nin bir tahrîcinde de onların kuzeye, yani sola doğru tavaf yaptıkları ve *tasdiye* ile kastedilenin bu tavaf olduğu bilgisi bulunmaktadır.⁹⁹ Süddî'den gelen bir rivâyette de buradaki söz konusu ıslığın Hicaz'da bilindiğini, diğer rivâyetlerde ise bunun borunun üflenmesiyle elde edilen¹⁰⁰ beyaz ve güzel sesli bir kuş olan¹⁰¹ *kunbürenin* sesine benzediğini öğrenmekteyiz.¹⁰² İbn Cüreyc'den gelen bir rivâyet de onların Hz. Peygamber ve diğer Müslümanları tavaftan engellemek için bunu yaptıklarını göstermektedir. Rivâyete göre müşrikler tavafta Hz. Peygamber'e karşı çıkıyor, onunla alay ediyor ve ıslık çalıp el çırpıp onun Kâbe'deki tavaf ibadetini sabote ediyorlardı.¹⁰³

İbn Atiyye'nin aktardığına göre müfessirlerin çoğunluğu, *mukâ* ve *tasdiyenin* Hz. Peygamber'in risâleti ile birlikte inkârcılar tarafından ihdâs edildiği görüşündedirler. Bunun nedeni, Hz. Peygamber ve Müslümanların Kur'ân okumalarını ve namaz kılmalarını sabote etmek ve karıştırmaktır. Nitekim namaz kılan Müslümanlardan biri kıyama kalkıp kırâate başlayınca inkârcılar onu sağından solundan çembere alarak kırâatini bozana kadar el çırpıp ıslık çalarlardı. Allah onların Beytin üzerindeki velâyetlerini iptal edince¹⁰⁴ mümkün ki birisi kalkıp biz Haremın sakinleriyken ve orada namaz kılan kimselerken nasıl olur da onun velileri olmayız, diye itiraz edebilirdi. Bunun üzerine Allah, “Onların salâtları ıslık çalıp el çırpıktan başka bir şey değildir.” diyerek bu itirazlarını sonlandırmıştır.¹⁰⁵

İbn Atiyye bu değerlendirmeden sonra önemli bir noktanın da altını çizerek âyetin imalarına ilişkin ipucu vermektedir. Ona göre, kendilerini Allah'ın yakın dostları sayan müşriklerin bu iddialarını¹⁰⁶ Yüce Allah onların iyiliklerinin üstünü örterek değersizleştiren bid'atlarından örnek vererek cevaplamıştır. Onların bu iddiaları, iyi bir amel işlediğinde “Ben hayırlı amel işliyorum.” diyen birine, onun bu iyi amelîni değersiz hale getiren şer amellerini örnek vererek, “Sen ancak içki içiyor adam öldürüyorsun.” şeklinde cevap vermek gibidir. İşte onlar da İslam öncesi kadim bir Arap oyunu olan ıslık çalmayı artırarak Hz. Peygamber ve Müslümanları Kâbe'de Kur'ân okumak ve namaz kılmaktan engellemeye çalıştıkları için Allah da onlara böyle karşılık vermiştir.¹⁰⁷ Mâtürîdî de *mukâ* ve *tasdiyenin*, Câhiliye halkının oynadığı bir oyun olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁸

Yukarıda tafsilatlı şekilde aktarılan farklı rivâyetlerin analizlerinden sonra meseleyi İbn Abbâs'tan gelen şu rivâyet ekseninde anlamak isabetli olacaktır. Rivâyete göre Nâfi b. el-Ezrak, ona *mukâ* ve *tasdiyeyi* sorar. İbn Abbâs, şeddeli telaffuz ederek *mukkânın* *kunbure kuşu*, *tasdiyenin* ise *el çırpma* şeklindeki serçe sesi olduğunu söyler, sonra şöyle devam eder: “Resûlullah (as) Mekke'de namaza durduğunda, Hicr ile Rûkn-ü Yemânî arasında ayakta namaz kılıyorken Sehmoğullarından iki kişi hemen gelir biri

⁹⁵ Fussilet 41/26.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/127.

⁹⁷ Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/115.

⁹⁸ Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 239.

⁹⁹ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 7/118.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1695; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/118.

¹⁰¹ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 7/118.

¹⁰² Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/116.

¹⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/164.

¹⁰⁴ el-Enfâl 8/34.

¹⁰⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 2/185.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/159.

¹⁰⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 2/184-185.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/210.

sağında, diğeri de solunda ayağa kalkarak, Hz. Peygamber'in namazını bozmak için biri *mukâ* gibi, diğeri de el çırparak serçe kuşunun ötmesi gibi ses çıkarıyordu. Bunun üzerine Nâfi', "Bu Kureys'in bildiği bir şey miydi?" diye sorunca, İbn Abbâs, "Evet, sen Hassân b. Sâbit'in, "Biz namaza çağrıldığımızda, namaz için kıyama kalkınca, sizin önemle yaptığınız, tasaddi ve mukâ'dır." dediğini bilmiyor musun?" demiştir.¹⁰⁹

Dikkat edilirse daha önce aktarılan rivâyetlere göre bunu yapanlar Abduddâroğullarıydı. Bu rivatte ise protestoyu yapanlar Sehmoğullarıdır. Demek ki bu eziyeti başkaları da yapmıştır. İşte aktarılan bu rivâyetlerden sonra denilebilir ki *mukâ* ve *tasdiye*, bir tapınma ritüeli olabileceği gibi, tavafa bitleştirilmiş folklorik bir unsur da olabilir. Ama bazı görüşlerin aksine¹¹⁰ bunun namaz ibadetiyle alakası yoktur. Fakat bunun mahiyeti ne olursa olsun, onların bu eylemi Hz. Peygamber ve diğer Müslümanlara karşı yıpratıcı bir protesto olsun diye icra ettikleri açıktır. Kendileri bu ritüele salât demiş olabilecekleri gibi alay etmek maksadıyla sırf Hz. Peygamber'in namazına nazîre olsun diye de demiş olabilirler. Görüldüğü gibi âyette buna salât denilmesi telmih ve kinâye maksatlıdır. Yine görüldüğü gibi "salâtuhum" ifadesinin icrası olan *mukâ* ve *tasdiye* eylemlerinin namaz manasındaki salâtle ilgisi yoktur. Dolayısıyla buradan yola çıkarak müşriklerin salâtlarının *mukâ* ve *tasdiye*den ibaret olduğunu ve bu nedenle de *musallîn* kavramıyla onların kastedilmiş olamayacağını düşünmek isabetli olmaz.

2.4. Çağdaş Müfessirlerin Maûn Sûresi'ndeki İhtilaflara Dair Görüşleri

Konunun tamamlanması açısından bazı çağdaş müfessirlerin görüşlerini de zikretmek gerekmektedir. Bunlardan Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942), Muhammed İzzet Derveze (1888-1984), Muhammed Abid el-Câbirî (1936-2010) ve Süleyman Ateş gibi son dönem ve çağdaş müfessirler, sûrenin tümüyle Mekkî olup musallîn ifadesinin Mekkelileri muhatap aldığını söylemektedirler.

Derveze, sûrenin Mekkî olduğu görüşünü tercih etmekle birlikte, her iki ihtimale de yer vermektedir. O, sûredeki *musallîn* ifadesinin şer'i namaz manasında olduğu kanaatindedir. Fakat Kur'ân dışı kaynaklara mesafeli olduğundan olmalı ki *musallîn* ile kimlerin kastedildiğinin üzerinde durmayarak genel ifadelerle yetinmektedir. Ancak onun, son dört âyetin vezin yönünden önceki âyetlerle insicam içerisinde olduğunu ve 4. âyetin başındaki *fe* harfinin, sonraki âyetlerin, araya fasıla girmeksizin öncekilerin hemen peşinden nâzil olduğunu belirtmesine rağmen yine de ikinci bölümün Medenî özellikler taşıdığını söylemesi gariptir. Bu nedenle de *yurâûn* ifadesinin genel manada bir riyâkârlık mı yoksa Medine'de bilinen şekliyle münafıklık mı olduğuna karar verememiştir.¹¹¹

Elmalılı, sûrenin kısmen Medenî olduğuna ilişkin rivâyetleri zikretmekle birlikte cumhurun kavlini esas alarak Mekkî olduğunu ikrar etmiştir. Ayrıca o, sebep-i nüzûl rivâyetlerinin dışındaki karineleri de hesaba katarak "Mekke'de henüz İslam'ın intişar etmemiş bulunduğu azlık içinde de riyâ ve nifak yapanların bulunabilmesi dahi müstebat olmayacağı (uzak görülemeyeceği, Ş.K.) cihetle cumhurun dediği gibi meşhuru üzere sûrenin tamamen Mekkî olması elbette daha doğrudur."¹¹² diyerek, sûrenin tümüyle Mekkî olduğu kanaatindedir.

Câbirî'ye göre Maûn sûresinin üslubu ve nüzûl tablosundaki yeri, tamamının Mekke'de nâzil olduğunu, ikiye bölünemeyeceğini göstermektedir. Sûre, konu ve üslup açısından da önceki Mekkî sûrelerle bütünlük arz etmekte ve onlar gibi yetim ve miskinlerle ilgili güncel toplumsal sorunları konu edinmektedir. Ayrıca o, sûredeki salât kelimesini, şer'î manasıyla rükünleri belli olan beş vakit namaza hamletmek için bir neden bulunmadığını, zira bu sûrenin nâzil olduğu ilk merhalede namaz ve zekâtın henüz bilinmediğini vurgulayarak bu icranın namazdan farklı bir ritüel olduğunu söylemektedir. Mekke'de namazın henüz bilinmediğini, kelimenin ya dua ve ibâdet veya Mekke'de günde iki kez kılınan namaz olabileceğini düşünmektedir.¹¹³ Bununla birlikte onun sûrenin Mekkî veya Medenî olduğuna ilişkin nüzûl sebeplerinin müfessirler tarafından sonradan ihdâs edildiğini söylemiş olması da onun ilk muhatapları iyi analiz etmediğini göstermektedir.

Ateş'e göre ise, sûre tamamen Mekkî olup ilk üç âyeti hangi nesnel duruma hitap etmiş ve nasıl bir karakteri tasvir etmişse son dört âyeti de aynı münasebetle ve aynı nesnel duruma hitap etmiştir. O, Câbirî'den farklı olarak Enfâl sûresinin 35. âyetine referansla, sûredeki salât kavramının, müşriklerin el çırparak ve ıslık çalarak namaz kıldıklarına, yani namazı eğlence haline getirdiklerine işaret ettiğini söylemektedir. Ateş'in, "Hasılı Araplar dinsiz insanlar değillerdi. Allah'a inanıyor, Allah için haccediyor, namaz kılıyor, bazıları zekât da veriyorlardı. Namazları rükûlu ve secdeli İslâm'ın namazına benzer idi,"¹¹⁴ şeklinde isabetli bir kanaate sahip

¹⁰⁹ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/116-117.

¹¹⁰ Yaşar, "Enfâl 35. Âyeti Çerçevesinde Câhiliye'de Mukâ, Tasdiye ve Salât", 173-206.

¹¹¹ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, çev. Şaban Karataş (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 1/193-194.

¹¹² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 9/6162.

¹¹³ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an: et-Tefsîru'l-vâdih hasebe tertîbi'n-nuzûl* (Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001), 1/70-71.

¹¹⁴ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 11/120.

olmasına rağmen onların namazı eğlence haline getirdiğini söylemiş olması gariptir. İşte görüldüğü gibi söz konusu son dönem müfessirleri ittifakla sûrenin tamamen Mekkî olduğu kanaatindedirler. Bu da sûredeki *musallîn* ifadesiyle, namazlarına riya katan ve ondan gâfil olan Mekkelilerin kastedildiğini göstermektedir. Zira Hasan Basrî, Mukatil, Mâtürîdî, İbn Atiyye ve Ateş gibi müfessirlerin ifade ettikleri gibi bazı Mekkeliler namaz kılmaktaydılar.

Sonuç

Bu araştırmada elde edilen temel sonuç, Maûn sûresinin bir bütün olarak Mekke'de nâzil olduğu kanaatinde olan müfessirlerin teyit edilmesi olmuştur. Çünkü yukarıda aktarılarak tartışılan tarihsel veriler bu sonucu vermektedirler. Bunun haricinde sûrenin âyetleri arasındaki insicam, işlenen konu, bu konuların bazı Mekkelî muhatapların özelliklerine uygunluğu da bunu desteklemektedir. Nitekim yukarıda 4. âyetin *fe* harfiyle başlamasının ikinci bölümün önceki âyetlerin devamı olduğuna şahitlik ettiğine değinmiştik. Sûrenin bütünüyle Mekke'de inmiş olması, âyetlerde kendilerinden söz edilen kimselerin de Mekkelî olmalarını gerektirmektedir. Aslında görünen o ki Hz. Peygamber'den rivâyet edilen hadisler ve İbn Abbâs ile Katâde'den nakledilen görüşlere rağmen birçok müfessir, nitelenen kimselerin Mekkelî inkârcılar olduğunun farkındadır. Bu nedenle de İbn Abbâs ve Enes'e atıfla "*ellezîne hum 'an şalâtihim sâhûn*" âyetindeki inceliğe dikkat çekmişlerdir.

Bu araştırmanın en önemli sonucu ise, sûreye ilişkin ihtilafın iki temel öğeye dayandığının tespit edilmesidir. Bunlardan ilki, Hz. Peygamber'in tebyîn usûlü ve bunun sahabe ile tâbiûn müfessirlerinin üzerindeki etkisidir. Medine'de vârid olduğu anlaşılan iki hadisinde Hz. Peygamber, *namazlarında gaflet içinde olanlar* nitelemesi ile Medine'de namazında riyâkârlık yapan münafıklara ve tembellik sezilen Müslümanlara göndermede bulunarak, Mekke'de nâzil olan âyeti sanki yeni nâzil olmuş gibi güncel gerçeklikle irtibatlandırmaktadır. Hz. Peygamber'in bu tebyîn tarzı, sahabe ve öğrencileri tarafından da sürdürülmüş ve Medine'deki bazı hadiseler, âyetlerdeki nitelemelerle tefsir edilmiştir. İşte bu durum, müfessirleri tereddüde düşüren bir karışıklığa neden olmuş ve sûrenin nüzül sebebi ve yeri hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Öyle ki bazıları sûrenin ikinci kısmının Medine'de münafıklar hakkında indiğine kail olmuşlardır. Oysa konuya bu açıdan bakılırsa aslında rivayetler arasında bir ihtilaf yoktur. Buradaki ihtilaf görünümü, Hz. Peygamber ve sahabenin, Medine'deki farklı olguları da sûrenin kapsamına almalarından kaynaklanmıştır. Bu nedenle ilgili farklı rivayetleri te'lif etmeye gerek olmadığı gibi onlardan birini tercih etmeye de gerek yoktur.

İhtilafın diğer sebebi ise Medine atmosferinde yaşayan müfessirlerin müşrikleri namaz kılma ve riyâkârlık nitelemelerine uygun görmemiş olmalarıdır. Hz. Peygamber'in tebyîni ve özellikle İbn Abbâs ile Katâde'nin sûreyi Medine'deki hadiselerle tefsir etmeleri, bazı müfessirlerde muğlaklığa sebep olmuştur. Diğer bazıları ise müşriklerle namaz arasında bir alaka kuramadıklarından sûredeki nitelemeleri Medine'deki bazı olgularla tefsir etmişlerdir. Bunda Câhiliye dönemi insanların çeşitliliğinin, standart dinsiz hatta din düşmanı bir müşrik anlayışının altında buharlaşmasının da önemli bir etkisi olabilir. İlaveten bu konuda zamanla oluşan ön yargılar ve konuya ilişkin verilerin azlığı gibi nedenler de zikredilebilir.

Ayrıca sûredeki *musallîn* ifadesiyle nitelenenlerin ibadetleriyle Enfâl sûresinin 35. âyetinde geçen *mukâ* ve *tasdiye* şeklindeki salâtın farklı şeyler olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sûredeki *musallîn* namaz kılanlar anlamında kullanılmışken Enfâl sûresindeki *salât* sözcüğü, farklı bir tapınma veya tapınmadan kinaye bir protesto eylemi manasındadır. Zira Medine'de Bedir harbinden sonra inen bu âyet, Kâbe'de namaz ve tavaf esnasında Hz. Peygamber'i protesto etmek, yaptığı ibadetini bozarak eziyet vermek için ıslık çalan ve el çırparak gürültü çıkaran bazı müşriklerin Bedir harbinde öldürülmeleri üzerine indirilmiştir. Sûrede bu kınanan davranışları sergileyenler, içerisinde buldukları şirke rağmen Hz. Peygamber ve arkadaşlarını hak dinî terk eden sapıklar olarak niteleyecek kadar dinî iddiası olan kimselerdir. Bunlardan bazıları dindarlık iddialarıyla birlikte fakir fukaranın hakkını gasp eden, düşkünlere yardım etmeyip onları itip kakan, hesap günü konusunda duyarsız olan ve Hz. Peygamber'in onları ahiretle uyarmasına istihza ile karşılık veren kimselerdir. İşte bunlar, namaz kılmakla birlikte namazlarında gaflet içerisinde olan, kıldıklarında ise riyâyâ kaçan kimselerdir. Bu nedenle sûrenin Mekki bir sûre olmasına engel bir durum yoktur. Muhataplar da kişilik bozukluklarının, dinsel bağnazlıklarının ya da çıkarlarının dinî düşünce ve tutumlarına yansıdığı müşriklerden bazı kimselerdir. Sûrenin ikinci kısmındaki âyetlerin Hz. Peygamber ve onun sünnetine uyararak sahabe ile tâbiûndan bazı müfessirler tarafından Medine'deki olay ve şahsiyetlerle irtibatlandırılmasının nedeni ise, vahiydeki ilahî mesajın evrensel boyutunun Hz. Peygamber tarafından yeni hadiseler bağlamında gösterilmiş olmasıdır. İşte vahyin yeni olaylar bağlamında Hz. Peygamber tarafından yeniden nâzil olmuş gibi irtibatlandırılmasında bir usûl olduğunu fark edemeyen bazı müfessirler, bundan dolayı tereddüde düşerek sûrenin ikinci kısmının Medine'de indiğini düşünmüşlerdir.

Kanaatimizce sûrenin bütün âyetlerinde söz konusu edilen kimseler, ilk âyette kıyamet gününde hesaba çekilmeyi inkâr edenlerle aynı kişilerdir. Özellikle As b. Vâil'in ismi geçse de genelde Hz. Peygamberin davetine karşı duran Mekkelilerdir. Bunlar, hak yolda olduklarını düşündüklerinden kıyamet gününde hesaba çekilmeyi inkâr etmekte, bununla birlikte yetime yoksula karşı sosyal

sorumluluklarını yerine getirmemekte, onları itip kakmakta ve hayra engel olmaktadır. Bazıları namazlarını kılmakla birlikte gaflet içerisinde dirler. Namazla dindarlık gösterişinde bulunarak iddialarının arkasını doldurmaya çalışmakta ve tebaaları üzerinde saygın bir otorite tesis etmek istemektedirler. Bu nedenle sûrede inkârcıların gerçek yüzleri açığa çıkarılmış, aynı zamanda bu misal üzerinden genel ilahî mesajlar beyan edilmiştir.

Son olarak, eğer Hz. Peygamber'in bu sûreyi tebyîn tarzı bu sûreye mahsus değil de genel bir usûl ise, o takdirde Mekkî-Medenî, Umum-Husus, Esbâb-ı Nüzûl, Mükerrer Nüzûl ve Tenevvu' İhtilafı gibi Kur'an ilimlerine ilişkin bazı konuların yeniden ele alınması gerekecektir. Özellikle tefsir rivâyetlerinin değerlendirilmesinde tek kriter olarak görülen sıhhat kriterinin de bu bakımdan yeniden düşünülmesi iktiza edecektir. İşte bu düşünceyle, Hz. Peygamber'in gerçekten genel bir tebyîn usulünün bulunup bulunmadığını araştırarak, eğer varsa bunu temellendirerek ortaya çıkaracak bir makale hazırlamaktayız. Ayrıca Allah'tan muvaffakiyet dileyerek islâmî ilimlere katkı sağlaması ümidiyle bu konuların teorik alt yapısını temellendiren bir kitap yazma gayreti içerisindeyiz. Şimdiden bu ilahî tebyîn metodunun, insanlığın kıyamete kadar bu dünya mihnesinde ilahî tevcihât ile istikamet bulmasının muhteşem bir ekosistemi olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Alî b. Ebî Talha. *Tefsîru İbn Abbâs*. thk. Râşid Abdulmun'im er-Recâl. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetu Kutubi's-sekafiyye. 1991.
- Alî, Cevâd. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 11 Cilt. Bağdat: Câmî'atu'l-Bağdad, 1993.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Baysal, Sıddık. "Mekkî-Mederî Olgusunun Kur'an Lafız ve İbarelerinin Anlam ve Delaletlerini Belirleyiciliği: 107/Mâûn Sûresi Örneği". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 23-58.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'ân: et-Tefsîru'l-vâđih hasebe tertibi'n-nuzûl*. 1 Cilt. Beyrût: Merkezu Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an'ı Kerim ve Hanifler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1963), 81-92.
- el-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. 1 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmî-Dâru İbn Hazm, 2002.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. çev. Şaban Karataş. 7. Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Ekinci, Kutbettin. *Mâûn Sûresi Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîr İbn Abbâs*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakub. *Basâir zevî't-temyîz fi letâifi'l-kutubi'l-'azîz*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, 1996.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev: Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınları, 1980.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*. thk. Bâlhâc b. Sa'îd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Atiyye, Ebû'l-Muhammed Abdulhak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdussâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- İbni Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm mesneden 'an Resûlillâh (s) ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*. thk. *Es'ad Muhammed et-Tayyib*. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997.
- İbni Kesîr, İmâduddîn Ebî'l-Fidâ İsmâ'il ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafâ es-Seyyîd Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 2000.
- Kaya, Ali. "İç Bütünlük Açısından Mâûn Sûresi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (2020), 191-234. <https://doi.org/10.33718/tid.688236>.
- Kelbî, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Kotan, Şevket. "Câhiliye Arap Dinî: Ahmesîlik". *Kur'an'ın Anlaşılması Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör. 177-187. İstanbul: İstanbul Kültür Sanat Basımevi, 2011.
- Kotan, Şevket. "Kur'an'ı Anlamada Usûl Üzerine". *İslami Kimliğin Oluşumunda İlim ve Usûl*. ed. Şinasi Gündüz. 171-203. İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farah el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân: Tefsîru'l-Kurtubî*. thk. Abdurrahmân b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Halil İbrahim Kaçar. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *en-Nuket ve'l-'uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*. thk. es-Seyyîd b. Abdumaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. ts.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şihâte. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 3. Basım, 2002.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Dîvan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2001/1), 183-222.
- Okumuş, Mesut. "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da "Salât" Kavramı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 1-30.
- Râzî, Fahrüddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-ğayb*. 16. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. *el-Keşf ve'l-beyân: Tefsîru's-Sa'lebî*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10. Cilt. Beyrût: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mustafâ Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed İbrâhîm. *Tefsîru's-Semerkandî: el-Bahru'l-'ulûm*. thk. Alî Muhammed Mu'avvad vd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Kemâl Celâluddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi tefsiri bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan. *Mecme'u'l-beyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'Ulûm, 2005.
- Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. 'Ömer. *Tefsîru'l-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ. 10. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an'ı-Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım*. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zeğlûl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Yaşar, Mehmet. "Enfâl 35. Âyeti Çerçevesinde Câhiliye'de Mukâ, Tasdiye ve Salât". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (Bahar 2017), 173-206.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dinî Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Basım, 1971.